

**АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD) ИЛМИЙ ДАРАЖАСИНИ
БЕРУВЧИ PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

МАХМУДОВА НИЛУФАРХОН РАВШАНОВНА

**ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ГРАДАЦИЯНИНГ КОГНИТИВ ВА
ПРАГМАТИК ЖИҲАТЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ**

10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштира тилшунослик ва таржимашунослик

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Андижон – 2021

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

**Contents of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD) on philological
sciences**

Махмудова Нилуфархон Равшановна

Инглиз ва ўзбек тилларида градациянинг когнитив ва прагматик
жиҳатларининг қиёсий таҳлили 3

Махмудова Нилуфархон Равшановна

Сопоставительный анализ когнитивных и прагматических особенностей
градации в английском и узбекском языках

Makhmudova Nilufarkhon Ravshanovna

Comparative Analysis of Cognitive and Pragmatic Features of Gradation in the
English and Uzbek Languages.....

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

The list of publications.....

**АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD) ИЛМИЙ ДАРАЖАСИНИ
БЕРУВЧИ PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

МАХМУДОВА НИЛУФАРХОН РАВШАНОВНА

**ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ГРАДАЦИЯНИНГ КОГНИТИВ ВА
ПРАГМАТИК ЖИҲАТЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ**

10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштира тилшунослик ва таржимашунослик

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Андижон – 2021

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2017.2.PhD/Fil157 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Андижон давлат университетиде бажарилган.
Диссертация автореферати уч тилда (Ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Андижон давлат университети веб-саҳифасининг www.adu.uz ҳамда «ZiyoNet» ахборот-таълим портали www.ziynet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Шахабиддинова Шохиде Хошимовна
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Набиева Дилора Абдулхамидовна
филология фанлари доктори, профессор

Эргашева Гули Исмоил кизи
филология фанлари доктори, доцент

Етакчи ташкилот:

Фарғона давлат университети

Диссертация ҳимояси Андижон давлат университети ҳузуридаги илмий даража берувчи PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил «10» сентябрь соат 14:00 даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: Андижон шаҳар, Университет кўчаси 129 уй. Тел: 0(374) 223-88-14; факс: 0(374) 223-88-30; e-mail: agsu_info@edu.uz).

Диссертация билан Андижон давлат университети Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (82 рақам билан рўйхатга олинган). Манзил: 170100 Андижон шаҳар, Университет кўчаси, 129 уй. Тел: 0 (374) 223-88-14.

Диссертация автореферати 2021 йил «29» сентябрь кунини тарқатилди.
(2021 йил « » даги рақамли реестр баённомаси).

Н.М.Улуков
Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш раиси, ф.ф.д., профессор

Ф.Ф.Усманов
Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш илмий котиби, ф.ф.б.ф.д.

М.И.Умарходжаев
Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш қошидаги Илмий семинар
раиси, ф.ф.д., профессор

Кириш (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослиги тараққиётининг асосий йўналишларидан бири сифатида лингвистик бирликларнинг бевосита ва билвосита алоқаларини батафсил таҳлилга тортиш ва янги лингвистик парадигмаларнинг ўзига хос когнитив ва прагматик хусусиятларини аниқлаш ҳозирги кунда муҳим аҳамият касб этмоқда. Тилларнинг ижтимоий таъсирга берилиши, ўз навбатида, тилларни функционал жиҳатдан режалаштириш муаммоларини юзага чиқаради ва шу нуқтаи назардан тилларни қиёсий ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, тилшуносликнинг замонавий йўналишлари тараққий топишида дунёдаги табиий тилларнинг ривожланиш жараёнига доир изланишларни, қардош бўлмаган тиллар табиатини қиёсий аспектда антропоцентризм тамойили остида олиб бориш бугунги тилшунослик учун долзарблик касб этмоқда.

Дунё тилларидаги семантик муносабатларга, хусусан, градуалликнинг умумлингвистик ҳодиса сифатидаги мақомини тадқиқ этишга оид илмий изланишлар кўплаб олиб борилмоқда. Инсон когнитив фаолиятида, нутқ актларининг прагматик аспектини белгилашда градация алоҳида ўрин тутгани боис градация тавсифи, таснифи, қардош бўлмаган тиллардаги ифодаланишдаги ўзига хосликлари борасида илмий тадқиқотлар олиб бориш муҳим. Турли типологик табиатга эга тилларнинг когнитив, семантик ва прагматик хусусиятларининг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини очиқ беришга йўналтирилган тадқиқотларга алоҳида аҳамият берилмоқда.

Юртимизда илм-фаннинг ривожига, хусусан, қардош бўлмаган тилларнинг чоғиштирма тадқиқига сўнгги йилларда катта эътибор қаратилмоқда. «Барқарор ижтимоий-иқтисодий тараққиётни инновацион ривожланишсиз, кенг кўламли илмий-техник кооперациясиз ва янги технологиялар, илм-фан ва техника ютуқларини жорий этмасдан тасаввур қилиб бўлмайди»¹. Бу эса, лингвистик жиҳатдан градацияга учрайдиган лисоний бирликларни чуқур ва атрофлича ўрганиш, ушбу ҳодисанинг когнитив ва прагматик хусусиятларини замонавий тилшуносликда қиёсий-типологик аспектда тадқиқ этиш миллий тилшунослик соҳасининг долзарб муаммоларидан бири эканлигидан далолат беради ҳамда инглиз ва ўзбек тилларида “градация” концептининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш заруратини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида», 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонлари, 2012 йил 10 декабрдаги ПҚ1875-сон «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон «Фанлар

¹ Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – Б. 35-36.

академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу тадқиқот муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш» устувор йўналиши доирасида амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Даражаланиш тушунчаси ўзбек тилшунослигида 1989 йилда сўзлараро маъновий муносабатларнинг бир кўриниши сифатида талқин этилиб, бу ҳодиса “градуонимия ҳодисаси”² деб номланди. Аввалроқ Н.С.Трубецкой, Р.Якобсон, С.Д.Кацнельсон, Ю.С.Степанов, С.Т.Ғиёсов, Д.А.Круз ва яна бир нечта олимларнинг ишларида³ кўрсатилган илмий қарашлар градациянинг ўрганилишига тўртки бўлди. Кейинчалик Р.Сафарова, М.Д.Нарзиева, М.Б.Файзуллаев, Н.Д.Ширинова ва Л.Н.Элмурадованинг ишларида⁴ даражаланиш ҳодисасига қисқача тўхталиб ўтилди.

Градуонимия парадигмаси Ш.Орифжонова, О.Бозоров, Н.Воҳидова, Ж.Ш.Джумабаева ва Ғ.Раҳмоновлар⁵ томонидан таҳлилга тортилди.

²Бегматов Э., Нейматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (систем лексикология тезислари) // Ўзбек тили ва адабиёти. №6, 1989. – Б. 35-40.

³Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Иностранная литература, 1960. – 372 с.; Якобсон Р., Фант Г.М., Халле М. Введение в анализ речи // Новое в лингвистике. Вып. II, 1962. – С.173-186.; Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М.-Л.: Наука, 1965. – С. 81-83.; Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. Учебное пособие. – М.: Просвещение, 1975. – С. 38.; Ғиёсов С. Ўзбек тилида субъектив баҳо сифатларининг семик таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. № 2, 1986.– Б. 28-32.; Cruse D.A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – P. 187-195; Cruse D.A. The Lexicon. In: Aronoff M., Rees J.M. (eds.) The Handbook of Linguistics. – N.Y.: Blackwell Publishing, 2002. – P. 182-200.

⁴Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1990.– 142с.; Нарзиева М.Д. Семантическая структура имен существительных возрастной характеристики лица в узбекском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Т., 1992. –28 с.; Файзуллаев М.Б. Сравнительно-типологические особенности лексико-семантических групп глаголов психического состояния в русском и узбекском языках. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. –Т., 1994. –23 с.; Ширинова Н.Д. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари. Филол. фан. номз. ... дисс. –Т., 2010.– 123 б.; Элмурадова Л.Н. Ўзбек тилида даража функционал-семантик майдони (белги даражаси микромайдони). Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Т., 2011. – 26 б.

⁵Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Т., 1994. – 113 б.; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Филол. фан. докт. ... дисс. – Т., 1997. – 270 б.; Vokhidova N. Ergebnisse einer web-basierten Umfrage zur Graduonymie // Akten des 43. Linguistischen Kolloquiums: Pragmntax II. Zum aktuellen Stand der Linguistik und ihrer Teildisziplinen, 2007.; Vokhidova N. Lexikalisch-semantische Graduonymie im Deutschen // GLDV-2007: Workshop on lexical-semantic and ontological resources: proceedings / C. Kunze, L. Lemnitzer, R. Osswald. – S. 119-128.; Джумабаева Ж.Ш. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик ҳамда стилистик градуонимия. Филол. фан. докт. ... дисс. – Т., 2016. – 231 б.; Раҳмонов Ғ. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати. PhD дисс. – Фарғона, 2018. – 132 б.

Лингвопрагматика соҳаси Ч.Пирс ва Ч.Моррис, Н.Д.Арутюнова, К.Бах, Р.М.Ҳарниш, Ж.Л.Мей, Н.Филаткина, С.К.Левинсон, Ш.Сафаров каби тилшунослар⁶ томонидан чуқур ўрганилган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилаётган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Андижон давлат университетининг илмий-тадқиқот ишлари режаларига мувофиқ №ОТ-Ф1-18 «Оммавий лисоний маданиятни шакллантириш методлари ва методологиясини ишлаб чиқиш» (2017-2020 йй.) мавзусидаги илмий лойиҳа доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади инглиз ва ўзбек тилларида градация ҳодисасининг когнитив, семантик ва прагматик хусусиятларининг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

градация тушунчасини ўрганиш ва тилнинг турли сатҳларидаги градуонимик муносабатларни таҳлил қилиш;

градация ҳодисасини ифодаловчи концептосфераларни тизимлаштириш;

градация концептуал сфераси ҳосил бўлишининг когнитив тизимини тадқиқ этиш;

градуаллик категориясининг функционал-семантик майдони бирликларини тавсифлаш;

матнда даражаланишни ифодаловчи индикаторларни аниқлаш;

инглиз ва ўзбек тилларида градациянинг коммуникатив-прагматик хусусиятларини очиб бериш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида инглиз ва ўзбек тилларидаги градация олинган.

Тадқиқотнинг предметини инглиз ва ўзбек тилларида градациянинг когнитив ва прагматик хусусиятлари тавсифи ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертация мавзусини ёритишда чоғиштирма, дифференциал-семантик, компонент таҳлил, контекстуал ва концептуал таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

инглиз ва ўзбек тилларида статик бир босқичли градация ва динамик кўп босқичли градация кўрсаткичларни белгилаш орқали градация ҳодисасининг дунёни тушуниб етишдаги когнитив ва дунёни тилда акс эттиришдаги функционал-прагматик хусусиятлари очиб берилган;

⁶Morris C.W. Foundations of the Theory of Signs. – Chicago: The University of Chicago Press, 1938. – 59 p.; Арутюнова Н.Д. Дискурс. Вкн.:Лингвистическаяэнциклопедия. – М., 1990. – С. 136-137. Bach K., Harnish R.M. Linguistic communication and speech acts. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000. – 484 p.; Mey J.L. Pragmatics: An Introduction. 2nd ed. – Oxford: Blackwell, 2001. – 392 p.; Filatkina N. Pragmatische Beschreibungsansätze. In H. Burger et al. (eds.), Phraseologie. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung. 1. Halbband. – Berlin/N.Y.: de Gruyter, 2007. – P. 132–158.; Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 420 p.; Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Т., 2008. – 318 б.

градациянинг оламнинг лисоний манзарасидаги концептуал мавқеи ва унинг бошқа концептуал соҳалар билан ўзаро алоқаси, мустақил категория ҳосил қилиши герменевтик ёндашувнинг “концептуаллаштириш” ва “категориялаштириш” тамойилларининг узвий боғлиқлиги асосида очиб берилган;

инглиз ва ўзбек тилларининг "даража" умумий семантик белгисига эга бўлган фонетик, морфологик, сўз яшаш, лексик, фразеологик ва грамматик қатламлари ва матнларида намоён бўлувчи даражавийлик – градуаллик функционал-семантик майдони шакллантирилган;

қиёсланаётган тилларда градациянинг коммуникатив ва прагматик функцияларининг реал дунёга доир семантик ва дискурсив каби ўхшаш ва тасаввур, баҳо, миллий-маданий тавсифлаш каби ареал дунёга оид фарқли жиҳатлари антропоцентрик ёндашув асосида далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

турли тизимли тилларда градация ҳодисасининг когнитив ва лингвопрагматик хусусиятларининг атрофлича тадқиққа тортилиши орқали олинган натижалар тил ўргатиш амалиётида фойдаланилиши далилланган;

инглиз ва ўзбек тилларида градациянинг когнитив ва прагматик жиҳатлари нутқда қўлланилишига кўра фаоллик даражаси аниқланган;

концептларни тартибга солувчи шкаланинг образли-схематик модели ишлаб чиқилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги муаммо юзасидан илмий қарашларнинг ўрганилганлиги, қўйилган масалаларнинг аниқлиги ва ишончли манбалардан фойдаланилганлиги, таҳлилга тортилган материаллар инглиз ва ўзбек тиллари табиатидан келиб чиққан ҳолда хулоса қилиш имконини берганлиги, уларнинг асослилиги, методологик пухталиги, мавзу бўйича илмий асосланган назарий хулосалар чиқарилганлиги, таклиф, тавсия ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти инглиз ва ўзбек тиллари лексикологияси, лексикографияси, семантикаси, прагматикаси бўйича назарий манба яратишда, дарслик ҳамда қўлланмаларни такомиллаштиришда, махсус курслар учун қўшимча материаллар беришда фойдаланишда, турли тизимли тилларнинг мураккаб бирликлари таркибидаги градация ва унинг когнитив, лингвопрагматик хусусиятларини тадқиқ қилишда илмий манба сифатида хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти тадқиқот натижалари лисоний бирликларнинг градуонимик қаторларда ифодаланиши хусусиятлари инглиз ва ўзбек тилларини ўқитиш ҳамда мустақил ўрганишга, оммавий ахборот воситалари томонидан инглиз ва ўзбек тилларида тайёрланган дастурларда нутқ раволиги ҳамда аниқлигини таъминлашга, унинг ранг-баранглиги ва

жозибадорлигини оширишга доир ишлаб чиқилган тавсиялардан амалий фойдаланишга хизмат қилиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Инглиз ва ўзбек тилларига градациянинг лингвопрагматик хусусиятларини чоғиштирма тадқиқ этиш бўйича олинган илмий натижалар асосида:

дунё тилларида градацияни ифодаловчи воситалар орқали гап психолингвистик тусининг ўзгаришидаги ўзига хосликларни қиёслаб аниқлашда, тилнинг турли сатҳларига мансуб градацияловчи воситаларнинг ўзига хос жиҳатларининг нутқни яратиш ва қабул қилишга таъсирини баҳолашга оид илмий натижалардан Андижон давлат университетидан бажарилган 2015-2017 йилларга мўлжалланган “А-1-39 Ўзбек амалий психолингвистикасини яратиш дастурини ишлаб чиқиш” давлат амалий-тадқиқот дастурлари доирасидаги лойиҳада фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 23 октябрдаги 89-03-4172-сон маълумотномаси). Натижада тадқиқот турли лингвомаданият вакилларининг коммуникатив компетенциясини таъминловчи градуллик аспектини шакллантиришдаги уникал жиҳатлари борасидаги илмий-назарий асослар билан бойитилган;

инглиз ва ўзбек тилларида градация ҳодисасини ифодаловчи концептуал соҳаларни аниқлаш ва уларнинг когнитив тизимини тадқиқ этиш ва икки ҳил маданиятда социолингвистик компетенцияни тўғри шакллантиришга оид, хусусан таржима жараёнида реал ва ареал дунёни акс эттирувчи концептуал соҳаларнинг градация аспектида намоён бўлувчи ўзига хос хусусиятларига оид илмий хулосалардан Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университетида 2012-2013 йилларда бажарилган ЁА 1-06 рақамли “Профессионал таржимонларни тайёрлашда сифат назоратини ташкиллаштиришга компетент ёндашув” номли амалий грант лойиҳаси доирасида фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 23 октябрдаги 89-03-4172-сон маълумотномаси). Натижада градациянинг ўзига хос бўлган адекват таржимани таъминлашдаги имконияти асосланган;

инглиз ва ўзбек тилларида градациянинг когнитив ва прагматик жиҳатлари қиёсий таҳлилига бағишланган таҳлилий фикрлар ва назарий хулосалардан Андижон вилоят телерадиокомпаниясининг Андижон ахбороти «News» информацион дастури ҳамда «Онлайн дарс» кўрсатувлари сценарийсида фойдаланилган (Андижон вилояти телерадиокомпаниясининг 2020 йил 18 майдаги 20-24/277-сон маълумотномаси). Натижада ушбу телекўрсатувлар учун тайёрланган материалларнинг мазмуни бойитилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 3 та халқаро ва 2 та республика миқёсидаги илмий-амалий анжуманларда муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 14 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертацияларининг асосий

илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 7 та илмий мақола, жумладан, 3 таси республика ва 4 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат бўлиб, умумий ҳажми 144 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида илмий тадқиқотнинг мавзуси ва унинг долзарблиги асосланган бўлиб, тадқиқот ишининг мақсади ва вазифалари, объекти ва предмети аниқланган, илмий ишнинг фан ва технологияларни ривожлантиришнинг муҳим йўналишларига мослиги кўрсатиб ўтилган. Шу билан бирга, диссертациянинг илмий янгилиги, амалий натижалари ва уларнинг ишончлилиги, ишнинг назарий ва амалий аҳамияти, эришилган натижаларнинг амалиётга жорий этилиши, илмий нашрларда эълон қилинганлиги, ишнинг тузилиши борасидаги маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“Тилшуносликда градацияни тадқиқ этишнинг назарий асослари”** номли бобида градуалликнинг лисоний категория сифатида ўзига хос хусусиятлари тадқиқ этилади.

“Градация” тушунчасини фанга француз табиатшуноси Ж.Б.Ламарк олиб кирган. Бу сўз латин тилидаги *gradation* (аста-секин ортиб бориш) маъносини билдириб у *gradus* – босқич, даража сўзидан келиб чиққан. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, ҳозирги кунда ўзбек тилшунослигида «градуонимия», «градуонимик муносабат» ва «даражаланиш» атамалари синонимлар сифатида қўлланилмоқда.

Ўзбек тилшуноси Ж. Жумабоевнинг⁷ монографиясида кўрсатилишича, даражаланиш ҳодисаси тилшуносликда тадқиқот объекти сифатида ўзбек тилшунослигида 1989 йилда сўзлараро маъновий муносабатларнинг бир кўриниши сифатида талқин этилиб, унга градуонимия ҳодисаси деб ном берилди – «...ўзбек тилшунослигида лисоний маъновий муносабатни акс эттирувчи синонимия, омонимия, антонимия кабиларнинг умумий таркибий қисми бўлган - *онимия* қисмини латинча *gradu* (“*даража*”, “*босқич*”) сўзи билан бириктириш асосида сунъий равишда ясалди»¹. Бу ҳодиса 1990 йилда тилшунос Р.Сафарованинг номзодлик ишида илмий фараз сифатида берилган бўлса², 1993-94 йилларда Ш.Орифжонова луғавий даражаланишни номзодлик диссертациясида атрофлича тадқиқ этди.

Градуонимия ҳодисаси ўзбек тилшунослигида асосланди, ривожлантирилди ва рус тилшунослигида эса ўзгача талқинда тадқиқ этилди. 1997 йилда тилшунос О.Бозоров докторлик диссертациясида градуонимия нафақат сўзлараро муносабатлар тизимида, балки фонетика ва фонология,

⁷Джумабаева Ж. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик ҳамда стилистик градуонимия. Филол.фанлари д-ри ... дисс. Тошкент, 2016.– 231 б.

морфология ва синтаксис ҳамда стилистика соҳаларида ҳам намоён бўлувчи умумий муносабат тури эканлиги ҳақидаги фаразни илгари сурди⁴.

Ўзбек субстанционал (формал-функционал) тилшунослигида *градуонимия* тушунчаси тилнинг нафақат лексик, балки морфологик, синтактик ва стилистик сатҳ бирликлари орасидаги муносабатларнинг кенг тарқалган турларидан бири эканлиги эътироф этилди ҳамда бу соҳада катта изланишларамалга оширилди. Бундай изланишлар ўтган асрнинг 80-йилларда бошланиб, кейинчалик бу йўналишда жиддий тадқиқотлар юзага келди⁶.

Ўтган асрнинг 90-йилларидан кейин бу илмий тушунча тадқиқотлардан мактаб ва олий ўқув юртлири қўлланма ҳамда дарсликларига, ўзбек тилида нашр этилган тилшунослик терминларининг изоҳли луғатига кириб борди. Шу тариқа ўзбек тилшунослигида градуонимия ва градуонимик муносабатлар тушунчаси лексикадан морфология ва ҳатто синтаксисга ҳам татбиқ этилди ҳамда умумлисоний муносабат тури мақомига эга бўлди⁷.

Бу ҳодиса Ш.Раҳматуллаев, Ҳ.Неъматов, Р.Расулов, О.Бозоров, С.Ғиёсов, М.Нарзиева, Ш.Орифжонова, М.Файзуллаев ва бошқа қатор олимларнинг тадқиқот объекти бўлиб, уларнинг ишларида даражаланиш турли аспектларда ўрганилган.

Градациянинг мақоми тилшунослар томонидан турлича белгиланиб, буни тилдаги мазкур ҳодисанинг мураккаблиги, кўп қирралилиги ва кенг тарқалганлиги билан изоҳлаш мумкин. Градуал муносабатлар семантика, сўз туркумлари, функционал-семантик категориялар, мураккаб синтактик тузилмалар, грамматик маъно, категориявий белгилар, нутқ лексикаси, сўз ва ибораларнинг кўчма маънолари тизимида, мураккаб гаплар таркибида ички матн градацияси ва ҳ.к. категорияларда белгиланади. Бу эса ўз навбатида лисоний градацияни тадқиқ этиш доираси қанчалик кенглигидан далолат беради.

Градуаллик категориясини моҳиятини белгилаш, уни шубҳасиз тегишли мантикий-фалсафий тушунчалар билан биргаликда тадқиқ этишни назарда тутати. Фалсафада градуаллик муҳим тушунча сифатида ажратилмайди. У бир томондан сифат, миқдор ва ўлчов каби тушунчалар билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан унинг ҳаракат тушунчаси билан узвий боғланганлигини кузатишимиз мумкин⁸. Шунга кўра, мазкур диссертацияда сифат ва миқдорий белгилар узвий боғлиқ диалектик яхлитликни шакллантирувчи мезон сифатида хизмат қилади.

Сифат ва миқдорнинг ўзаро алоқаси ва боғлиқлиги ва ўзаро асосланганлиги, уларнинг ягоналиги ўлчов тушунчасида акс этади, унинг фалсафий асослари Гегел томонидан қуйидигича изоҳланади: «барча нарсалар ўз ўлчовига эга, улар учун катта ёки кичик бўлиш муҳим эмас, аммо шу билан бирга мазкур фарқсизлик чегарасининг бузилиши объектларнинг аввалги

⁸ Кирьян А.Д. Градация как способ организации лексико-семантической группы (Качественные прилагательные со значением характеристики человека в современном русском языке): Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1981. – 204 с.

ҳолатига қайтмаслигининг гаровидир»⁹. Ўлчов унинг сифат ўзгаришига жиддий таъсир кўрсатмайдиган объектнинг эҳтимолий миқдорий ўзгаришлари чегарасини акс эттиради. Ўлчовдан ташқари миқдорий ўзгаришлар сифат ўзгаришлари билан кузатилади.

Сифат ва миқдор тушунчаларининг ўзаро узвий алоқаси билан бирга уларнинг фарқли хусусиятлари ҳам мавжуд. Объектнинг сифат хусусиятини билиш унинг миқдорини тушунишдан аввал содир бўлади. Миқдор доимий ўзгариши мумкин, сифат эса (меъёрий) ўзгармас бўлиб қолади, бунда миқдор ўзгаришга мойиллиги билан, сифат эса нисбий барқарорлик билан характерланади.

Шунга кўра, ҳам миқдор, ҳам сифат категориялари ўзгаришга учраб, уларнинг фалсафий тушунча бўлмиш – ҳаракат тушунчаси билан алоқаси белгиланади. Демак, градуаллик сифат, ҳаракат, ўлчов, миқдор каби мантиқий-фалсафий тушунчалар билан ўзаро алоқадор бўлган тушунчадир.

Шу тарзда грудуаллик диссертация ишида белгининг градацияга учраши натижаси, ҳосиласи сифатида тушунилади, яъни сифат, миқдор, ўлчов ва ҳаракат каби градуаллик категорияларининг у ёки бу лингвистик белгилар асосида ифодаланиши. Градуаллик категорияси градация ҳодисаси орқали намоён бўлиб иккита йўналишда кўриб чиқилади: градация ментал жараён ва унинг натижаси ҳамда лисоний градация когнитив жараёнларни акс эттирувчи восита сифатида қўлланади.

Градация ҳодисасига Э.Сепир биринчилардан бўлиб эътибор қаратиб¹⁰, уни маълум бир шкалага асосланиб тартибланиш сифатида таснифлаб, мазкур ҳодисани тадқиқ қилишнинг асосий йўналишларини белгилади. Э.Сепир даражаланишнинг мантиқий, психологик ва лингвистик жиҳатларини ажратди. Дж.Лайонзнинг фикрига кўра тилшуносликда градация термини Э.Сепир томонидан қиёслаш операциясини билдириши учун қўлланилади¹¹.

Ментал аспектда градация объектнинг миқдорий хусусиятларининг изчил, босқичма-босқич ўзгаришини қайд этиш жараёни сифатида ёки объектнинг сифат хусусиятларининг ўзгариши, бир сифатдан бошқасига ўтиши, шунингдек мазкур жараён натижасини қайд этиш билан белгиланади.

Лисоний градация мантиқий жараёнларни тилда акс эттириш нуқтаи назаридан изоҳланиб, бунда маълум тил бирликлари ва уларнинг ўзаро муносабати назарда тутилади.

Ўлчов назариясига таяниб даражаланиш жараёнини махсус белгилар ёрдамида ўзгаришларнинг ҳар бир босқичини қайд қиладиган шкала тарзида ифодалаш мумкин. Шу тарзда айрим тилшунослар томонидан градациянинг онтологик моҳияти белгиланади, яъни градация ўзгарувчан объект сифатида поғоналарда ифодаланувчи шкала сифатида таснифланади¹². Даражаланишга

⁹Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – М.: Мысль, – Т.1: Наука логики, 1974. – 452 с.

¹⁰ Sapir E. Grading. A study in semantics // Philosophy of Science.– Vol. II, 1944. – p. 93-116.

¹¹Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику.– М, 1976.– 488с.

¹²Кириян А.Д. Градация как способ организации лексико-семантической группы (Качественные прилагательные со значением характеристики человека в современном русском языке): Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. –

оид ходисалар юқорида қайд этилганидек, тил тизимида мавжуд бўлиб, уларни семантик ва функционал аспектда янада чуқурроқ тадқиқ қилинишини тақазо этади.

Градуал белги ўзгаришга учрайдиган белги сифатида, ўлчов, нисбийлик ва ўзгарувчанлик билан характерланувчи, у ёки бу даражада намоён бўладиган ҳодисадир. Градациянинг функционал-семантик хусусиятлари когнитив ёндашувни тақазо этади. Бу ёндашув тил нафақат уникал объект сифатида балки инсон онгида содир бўладиган барча матникий жараёнларга боғлиқ бўлган восита сифатида ҳам ўрганилишини кўзда тутди¹³.

Тадқиқотнинг **“Градациянинг концептуал соҳаларда намоён бўлиши: когнитив ёндашув”** номли иккинчи боби тилларда даражаланишнинг шаклланишида “градация” концептининг ўрни ва моҳияти, градациянинг концептуал сфераси ва унинг бошқа концептуал сфералар билан ўзаро алоқаси, унинг статик ва динамик кўрсаткичлари тадқиқ этилади.

Тилшунослар концептга белгиланган, аммо қатъий тузилишга эга бўлмаган тизимлаштирилган билим ва тафаккур бирлиги сифатида қарашади. Аммо кўплаб когнитив тилшунослик намоёндаларининг фикрига кўра инсон онгида концепт дастлаб гештальт шаклида ҳосил бўлади. Мазкур тушунчанинг асоси Дж. Лакофф¹⁴ ишларида келтирилади ва у гештальтни яхлит тузилма сифатида белгилайди¹⁵. Шу билан бирга Дж. Лакофф гештальтнинг компонент, хусусият, элементларга бўлиниш имкониятини қайд қилади.

Қандай тарзда инсон онгли субъект сифатида атроф муҳитдан ажралади ва градуал белги ва ходисаларни қабул қилади? Градация ва градуалликни англаш жараёнлари қандай тил воситалари билан акс этирилади? Мазкур саволларга жавоб бериш учун «концептуаллаштириш», «категориаллаштириш», «концепт», «категория», «концептуал соҳа» ва когнитив тилшуносликнинг терминологик аппаратини ташкил қилувчи бошқа тушунчалар эътиборга олиниши муҳимдир.

Когнитив тилшуносликда категорияларнинг шаклланиши билимларнинг муайян тузилмалари – концептлар негизда содир бўлади, чунки категориаллаштириш ва концептуаллаштириш жараёнлари ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Категориянинг мазмуни ва доирасини аниқлаш учун аввало унинг негизда мужассам бўлган концептларни, уларнинг жамланмаси, концептуал соҳаларини, сўнг эса ушбу концептуал соҳалар ва категорияни ташкил этувчи когнитив моделларни ҳам аниқлаш муҳим. Айни пайтда градация концепти категория сифатида намоён бўлади. Таъкидлаш жоизки, когнитив жиҳатдан градация янада торроқ мазмунда концепт сифатида, кенгрок мазмунда эса

М., 1981. С – 19 (204 с.); Шейгал Е.И. Градация в лексической семантике: Учебное пособие к спецкурсу. – Куйбышев: Куйбыш. гос. пед. ин-т, 1990-С. 3 (96 с).

¹³Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004- С.9 С (506 с).

¹⁴ЛакоффДж. Лингвистическийгештальт // Новое в зарубежнойлингвистике: Лингвистическая семантика. – М.: Прогресс. – 1981. – Вып. 10. – С. 350-368.; ЛакоффДж. Мышление в зеркалеклассификаторов // Новое в зарубежнойлингвистике: Когнитивныеаспектыязыка.– М.: Прогресс. – 1988. – Вып. 23. – С. 12-51.

¹⁵ЛакоффДж. Лингвистическийгештальт // Новое в зарубежнойлингвистике: Лингвистическая семантика. – М.: Прогресс. – 1981. – Вып. 10. – С. 356-360.

бошқа концептуал соҳалар билан алоқани намоён этувчи концептуал соҳа сифатида талқин этилиши мумкин. Тадқиқотнинг ушбу бўлими градациянинг концепт сифатида градуалликни шакллантирувчи тегишли категория сифатида ўзига хос хусусиятларини аниқлашга бағишланади.

Градация тушунчасининг лексикографик тадқиқи градациянинг инсон онги ва тафаккурининг ўзига хос хосиласи сифатида қайд этиш имконини беради: бир томондан, градация яхлит узлуксиз давомли жараён сифатида қабул қилинади, бошқа томондан эса муайян босқичларга бўлинган жараён сифатида тушунилади. Бунда ушбу “бўлиниш” инсоннинг когнитив қобилиятлари билан таъминланади, чунки, юқорида айтиб ўтилганидек, градация объектив воқеликка, узлуксиз ўзгаришларга хос.

Градациянинг инсон онгида қайд этилган бирлик сифатидаги талқини ушбу ҳодисанинг тегишли белгилари ва компонентларини ажратиб кўрсатилишини асослайди. Аввало бу давомийлик ва узлуксизлик, у барча луғат изоҳларида «тадрижийлик», «изчиллик», «бир маромлилик», «аста-секинлик» семалари билан ифодаланган. Узлуксизлик ўз навбатида градациянинг ўзгариш, ҳаракат, динамика каби фундаментал компонентлар билан чамбарчас боғлиқки, у “ўтиш”, “бориш”, “жараён” семалари билан ифодаланган. Аниқроқ айтганда, ўзгариш, ҳаракат, динамика градация компонентлари сифатида изчилликка асосланади. Шуниси эътиборлики, таърифларнинг аксариятида ҳаракатнинг ўсиши томони қайд этилади, бу эса “ортиш”, “кучайиш”, “ошиш” семалари билан ифодаланади.

Градация концепти тегишли белгининг мавжудлигини тақозо этади. Ушбу белгининг ўзига хос хусусиятлари, яъни ўзгариш (ортиш ёки камайиш) қобилияти градуаллик ҳисобланади.

Маълумки, белгилар ўзича мавжуд бўла олмайди, улар воқеликнинг турли предмет ва ходисаларига хосдир. Шу муносабат билан градацияга нафақат белгилар, балки градуал белгилар билан тавсифланадиган турли жараёнлар, ҳаракатлар, ҳолатлар, предметлар (жонли ёки жонсиз) ҳам учрайди. Жумладан, ҳаракат “маконда кўчиш, ҳаракатланиш” *ҳаракат тезлиги* белгиси бўйича даражаланади: *судралмоқ – имилламоқ – юрмоқ – югурмоқ – елмоқ – чопмоқ – учмоқ*. “Кўрқув” эмоционал ҳолати “ҳолатнинг кучайиши” белгиси бўйича даражаланади: *кўрқув – ваҳима – титроқ – даҳшат – саросима*. Предметлар “ўлчам” белгиси бўйича градуацияланиши мумкин: *жажжжи – митти – лилипут – карлик* – (инсон, ўртача ўлчамли жонзот) – *пахлавон – гигант*.

Юқорида қайд этилганидек, лисоний градация тадқиқотларида градуал шкала муаммоси алоҳида ўрин тутаяди. Э. Сэпирградацияга «маълум бир шкалага мос тартибга солиш» сифатида таъриф берган. Бизнингча, шкала градациянинг график жихатдан тавсирланган когнитив (фикрлаш) тузилмаси, яъни образли-схематик моделлардир .

Шкала градуал концептларни тартибга солади. Бунда “ортиш”, “камайиш”, “кўпроқ”, “камроқ” каби концептлар ҳаракатчан ҳисобланади, чунки шкалада исталган жойни эгаллаши мумкин. Шунини қайд этиш мумкинки, “ортиш” ва

“камайиш” концептлари ўзининг ўзгарувчан табиатига кўра одатда бутун шкалани ёки, ҳеч бўлмаганда, унинг катта қисмини қамраб олади. Бу шу билан изоҳланадики, уларнинг шкаладаги жойлашувини белгиловчи меъёр ҳам нисбатан ўзгарувчан бўлади. “Катта даража”, “кичик даража”, “энг катта даража”, “энг кичик даража” концептларини тартибга солувчи меъёр шкалада муайян ўринни эгаллайди.

Градацияни концептуал соҳасини кўриб чиқар эканмиз, градациянинг қандай когнитив асосда қандай концептуал соҳалар билан ўзаро таъсирга киришиши ва метафоризация жараёнида градациянинг концептуал соҳасида қандай образ-схематик шаклланишини аниқлаш зарур.

Ж. Лакофф ва М. Джонсон бу каби метафораларни йўналишга оид метафора деб номлаганлар. Уларнинг негизида – жисмоний (кўриш орқали) қабул қилишнинг ўзига хос хусусиятлари мужассам: контейнерга кўпроқ модда ёки предметлар кўшилса, унинг ичидаги нарса даражаси ошади, буни кўз билан кўриб, қайд этилади. Шу тариқа, шкала бўйича юқорига ҳаракатланиш белги даражасини ортиши (ошиши) билан изоҳланади:

His parents bought him in because he'd had a high fever. (Sunday magazine MM16, 2009);

Armour's share price jumped up, we don't expect it to stay there. (ARMOUR Residential REIT, inc. 2018);

... гумонимча **иситмангиз қаттиг ушлаган** кўринадир ва бу телбаларча мактубингизни иситма орасида ёзгон ўхшайсиз...» (Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар.)

пахтанинг нархи кескин ошиб кетган ҳолда ширкатлар томонидан нархларнинг ҳамон паст даражада тўланиши йигитларнинг газабини янада ошириб юборди. (Мансурхўжа Хўжаев, Шермуҳаммадбек Қўрбоши)

Чексиз (жуда катта, чегараланмаган) даража жисмоний (кўриш орқали) қабул қилишдан ортиқ бўлган даража сифатида тушунилади: **чегарасиз, бениҳоя, чексиз, бениҳоят, ҳаддан зиёд ва ҳ.к.:**

Кенглик ҳар томондан ўраб олинган. Сиқикдақолган. Кўнгил шу чегарани ёриб ўтишни истайди. (Тоҳир Малик, Девона)

Чегара концептуал сферасининг **тўлиқ, тўлмоқ, тошмоқ** каби элементлари бошланғич соҳада “контейнер” образ-схемаси ёрдамида намоён бўлиб, градация концептуал сферасига мослашиши” мумкин. Жумладан, даражаланувчи ҳиссиёт ёки эмоционал ҳолатни унинг чегарадан чиқувчи бирор бир **контейнер** сифатида концептуаллаштириш мумкин:

Or were those real tears? And he sank deeper into the depression that overwhelmed him, (B.Ione Mutchler, The passions of Vincent Van Gogh, 2014);

Жувон энгашиб отнинг ёлини силади. Унинг ҳаракати, ўпкаси тўлиб, гандан тўхташ учун баҳона излаётганини кўрсатар эди. . (Абдулла Қаҳҳор, Даҳшат)

Градация концептуал сферасининг **материя ҳолати** концептуал сфераси билан ўзаро таъсирлашувини кузатиш мумкин. Бу соҳадаги ҳолатнинг турига

қараб, турли градуал концептларни белгилашга хизмат қилувчи қуйидаги соҳаларни фарқлаш мумкин: *ёниш, портлаш, қайнаш, парланиш, эриш*. *Ёниш* ҳолати соҳаси элементлари асосан ҳиссиётларнинг жуда катта ва чегаравий даражасини белгилаш учун қўлланилади. Жумладан, “кучли кечинма” концептини номлаш учун ушбу соҳадан ёнмоқ, ловуллаб ёнмоқ каби элементлар кўчирилади:

Мактабхон она ҳам баъзан тутақиб кетар, «ўзи олдим, Шўро олдим!» деб аламидан дардини тўкиб соларди. (Саид Ахмад, Қуёш фасли)

But Clyde, noting at once that several reporters and artists were studying and then sketching or writing of him, now flushed hotly and weakly, for he could feel their eager eyes and their eager words as clearly as he could hear their scratching pens. (Theodore Dreiser, *An American tragedy*, 1925).

Қайнаш ҳолати концептуал сферасидан қайнамоқ, қайноқ элементлари “ҳиссиёт ва кечинмаларни кучли ва тўлқинланиб намоиш этиш” концептларини номлаш учун кўчирилади:

I began feeling frustrated and judgmental about myself, lonely and angry. But then a fierce response boiled up from somewhere in the deepest caverns of my heart, and I told myself, “I will not judge you for these thoughts.” (Elizabeth Gilbert, *Eat, pray, love*, 2006);

— *Жаҳон соғ-саломат, лекин уни ва оқсоч Ҳайзуронни олиб қочиб кетишди. У менга: «Зирғомга салом айтиш ва бўлган воқеани унга етказинг!»*
— *деди. Зирғомнинг тутунни осмонга чиқиб, қониқайнаб, кўзларидан ўт чақнарди: — У қароқчилар ким экан? Бирортасини ҳам таниб олмадингми? — Йўқ, улар «таниб қолишса, сиримизфошбўлади», деб юзларига парда тўсиб олишган. Овозларини ҳам сира чиқаришмади.* (Жўржий Зайдон, Фарғона келини)

Буғланиш ва **эриш** ҳолатлари концептуал сфералари элементларидан “камайиш” ҳаракатчан градуал концептини вербаллаштиришда фойдаланилади: *буғланмоқ, учиб кетмоқ, эримоқ*. Ўзаро таъсирлашувчи соҳалар учун интеграл бўлган компонентлар «ҳаракат», «ўзгариш», «ўтиш», «ғойиб (йўқ) бўлиш», “секин-асталик”: буғланиш пайтида суюқлик миқдори аста-секин камаяди (тўлиқ йўқ бўлгунига қадар), эриш ҳам модданинг миқдори камайиши билан изоҳлади:

— *“The crowds melted away.* (Elizabeth Moon, *Sheep farmer’s daughter*)

Градация концептуал сфераси **фауна** концептуал сфераси билан боғланиб, градация концептуал сфераси “энг катта даража” деб номланувчи градуал концептни ифодалаш учун ўзига хос белгиларни олади: *эшак ўлдирадиган совуқ, итдек оч, отдек бақувват* ва ҳ.к. Бу алоқа гносеологик асосга эга. Масалан, ҳайвоннинг ёввойи, йиртқич, тўймас жониворлиги ҳақидаги билимларимиз очлик ҳақида фикрларимизни ифодалаш имконини беради.

Коинот концептуал сфераси “жуда катта (чексиз) даража” градуал концептини белгилашга хизмат қилади: *космик, самовий*. Когнитив жиҳатдан буни коинотнинг – чегарасиз макон, жисмонан қабул қилишимиздан йироқ

эканлиги билан изоҳлаш мумкин. Шу боисдан чегарасиз даража космик, самовий нарса сифатида концептуаллашади ва **улкан, юксак** каби концептларни вербаллаштириш учун қўлланилади.

Градация концептуал сфераси шунингдек **патологик физиологик ҳолатлар** концептуал сфераси билан алоқага киради: *ақлдан озиш, ақл бовар қилмайдиган, жиннилик* ва бошқалар шулар жумласидан. Улар градация соҳасига "ўта катта даража" ва "энг катта (чегарасиз) даража" каби мустақкам концептларини номлаш учун қўлланилади: *ақлсиз, ақлдан озган, ақлдан озгунча, ақл бовар қилмайдиган*.

Ўлим концептуал сферасидан градация концептуал сферасига "ўта даража" концептини белгилаш учун тегишли элементлар олиб ўтилади: **ўлгудак, ўлгунча, ўласи, ҳалокатли** ва ҳ.к. Ушбу концептуал соҳаларнинг яқинлашуви қуйидагича когнитив нуқтаи назардан изоҳланади: ўлим – интиҳо, ҳаётнинг тўхташи, яъни муайян чегара, шу муносабат билан ўлим терминларида белгининг *ўта* даражаси тасвирланади: *зарарли, оғир, ўта кўнгилсиз, мудҳиш*.

Юқоридаги таҳлиллар градациянинг концептуал сфера сифатида градуал концептларни тартибга солувчи шкаланинг образли-схематик модели асосида юзага келишини намоён этади.

Демак, шкаладаги (бошланғич) ҳисоб нуқтасига қараб (меъёрга нисбатан ҳаракатчан-ўзгарувчан ёки қатъий-ўрнашган) градуал концептларнинг икки тури фарқланади: 1) ҳаракатчан (ўзгарувчан) концептлар («ўсиш», «камайиш», «кўпроқ», «камроқ»), улар шкаладаги исталган жойни эгаллаши мумкин; 2) шкалада муайян жойни эгалловчи қатъий-ўрнашган концептлар («катта даража», «кичик даража», «энг катта даража», «энг кичик даража»).

Диссертациянинг **“Инглиз ва ўзбек тилларида градациянинг функционал ва прагматик хусусиятлари”** номли учинчи бобининг биринчи фаслида турли тизимли тилларда семантик ва структур хусусиятларини очиб бериш, семантик категорияларнинг бир-бирига бўлган муносабатини аниқлаш ҳамда уларнинг фонологик, лексик, морфологик, синтактик ва стилистик сатҳларда намоён бўлишини далиллаш кабилар муҳим аҳамият касб этади. Ж.Джумабаеванинг фикрича, улар қаторида даражаланиш («градуономия») ҳодисасини қардош бўлмаган миллий тилларда қиёслаб, даражавий муносабатларни лексик ва стилистик сатҳларда аниқлаш, уларни тил корпусларига, луғат ва синсетларга киритиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир¹⁶.

А. Бозоровга кўра, даражаланиш ҳодисаси субстанцияси моддийроқ (яққолроқ) бўлган фонетика/фонолгияда, шунингдек, реал борлик даражаланишларини бевосита акс эттирувчи луғавий тизимда ёрқинроқ, тилнинг бошқа сатҳларида мавҳумроқ йўналишларда намоён бўлади¹⁷. Т.Г.

¹⁶ Джумабаева Ж.Ш. Турли тизимли тилларда лексик ва стилистик градуономия. Монография.– Тошкент, 2007.– Б. 4.

¹⁷ Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Филол. фан. номз. ...дисс.автореф. Тошкент, 1997. - Б. 43.

Хазагеров ва Л.С. Ширина таъкидлаганидек, градация "тоннинг кўтарилиш ёки пасайиш хусусиятига эга бўлган бир нечта интонация марказларига эга"¹⁸.

Умрим бўйи сенга тикилиб ўтирсам ҳам, тикилишдан тўймайман, эй гулузорим! Эй оби ҳаётим! (Журжий Зайдон, Фарғона келини, 98)

Фонетика даражасида градация овозни кўтариш ва пасайтириш, сўздаги товушларни чўзиш, урғу ва ҳ.к. ларда намоён бўлиб, ёзма матнлар градуалликни ифодалашнинг фонетик воситалари график жиҳатдан қуйидагича акс этиши аниқланди. Улар бирдан ортиқ ҳарфларнинг ёзилиши орқали сўздаги товушлар чўзилишини назарда тутади: *кичкишина, каааатта*.

Морфемали кўрсаткичлар аффикслар (префикслар ва суффикслар билан) ва аффиксоидлар орқали намоён бўлади. Аффиксоидлар таркибида бирор бир белгининг катта ёки олий, чегаравий даражасини билдирувчи префиксоидлар фаркланади: **кўп**, **йирик**, **ўта, супер**, **тўлава** бошқ., масалан, кўп қаватли уй, *йирик габаритли юк, ўта маҳфий, супертанкер, тўла ўлчовли* ва бирор бир белгининг етарли бўлмаган, катта бўлмаган даражасини кўрсатувчи префиксоидлар: **кам-**, **ярим-**; **non-**, **im-**, **under-**, масалан, *камқувват, камқон, камчиқим, яримжон, яримавтомат, яриморол; nonmobile, immature, underdeveloped*.

Морфемали кўрсаткичлар сифатида шунингдек кичрайтирувчи суффикслар намоён бўлади: **-(а)лок-**, **-чок-**, **-ча-**; **-kin-**, **-let-**, **-te-**, **-ok-**, **-ule-**, **-ling-** (*қизалоқ, қўзичоқ, бузоқча; islet, boykin, animacule, kitchenette, hillock, catling, firstling*), заифлашган маъносини берувчи суффикслар **-(и)ш-**; **-ish** (*сарғиш юз, қизғиш уфқ; yellowish filter, greenish layer*).

Морфемали кўрсаткичларга солиштирма ва орттирма даража префиксларини ҳам киритиш мумкин: **ба-**; **-(e)st** (*бадавлат, бақувват, басавлат, бағоят; biggest, smallest, greatest*); сер-ғайрат, сер-сув, сер-хосил, кам-хосил, алп-комат, фаришта-сифат, мол-фаҳм, товук-калла, дев-сифат, бўй-дор, жозиба-дор мафтун-кор, бе-хад, ба-ғоят; ба-давлат, ба-савлат, бой-ота, бой-вучча, пул-дор, пул-сиз, ном-дор, ном-сиз ва ҳ.к. Инглиз тилида: *supersoldier, supermarket/ supersonic, out-outfight, over-overcome, sub-due, sur-pass, ultra-violet*.

Градацияни сўз қўшиш усули ёрдамида намоён этувчи бирликлар мавжуд бўлиб, бунда компонентлардан бири белгининг даражасига ишора қилади, масалан *тўқ кўк, оч сариқ; whitish-pink, dark-blue, light-red* ва бошқ. Семантик маъносига кўра бу каби лексемалар кўпинча ранглар ва тусларни билдиради. Морфемали индикаторларга шунингдек такрор ёрдамида ҳосил бўлган лексик бирликни киритиш мумкин, масалан *аста-аста, тез-тез, узун-узун; farfaraway, alonglongtime* ва бошқалар.

Лексик-семантик идикаторлар таркибида турли сўз туркумларига мансуб бўлган, маъносида градуаллик семалари бўлган сўзлар бўлиши мумкин: *қаҳр*

¹⁸ХазагеровТ.Г., ШиринаЛ.С. Общая риторика: Курс лекций и Словарь риторических приемов. Ростов н/Д, 1999.– С. 137.

(**кучли** ғазаб), *аъло* (**жуда** соз, **жуда** яхши), *баҳайбат* (**жуда** катта), *митти* (**жуда** кичик), *анча, жуда, бағоятда, сал; very, quite, rather, exceedingly.*

Лексик-семантик индикаторлар орасида маънони метафоризациялаш ёрдамида градацияни ифодаловчи индикаторларни алоҳида гуруҳга ажратиш лозим, масалан, *ҳиссиётлар тўфони, севги уммони.*

Лексик-семантик индикаторлар ролида коммуникатив метафоралар ҳам намоён бўлади, улар лисоний метафоралардан фарқли равишда тайёр ҳолда айтилмайди, балки нутқ жараёнида (матнда) шаклланади: *Атамбоевга оғрироқ зарба бериш, апрель инқилобидан кейин улардан кўпчилиги имтиёзлар, ёғли жойдан ва ўғирланган мулкдан маҳрум бўлгани учун қасд олиш учун* (<https://kun.uz/news/2019/06/22>); Бу ҳолатда градация *ёғли* (кўп миқдорда *ёғга эга бўлган*) метафораси орқали ифодаланяпти.

Морфемали индикаторларга солиштирма ва орттирма даража суффиксларини ҳам киритиш мумкин: **ба-**; **-(e)st** (*бадавлат, бақувват, басавлат, бағоят; biggest, smallest, greatest*).

Градация умумлингвистик ҳодиса эканлигини ҳисобга олган ҳолда, уни тилнинг турғун хусусиятга эга мураккаб бирликларига ҳам хослиги тўғрисидаги назария мантиқан асосли эканлиги фразеологиядаги даражаланиш аспектига мувожаат этиш заруратини белгилайди. Масалан: *дўпписини осмонга отмоқ – боши кўкка етмоқ – оғзи қулогига етмоқ.* Фразеологизмлар (кенг маънодаги талқини) нутқ жараёнидаги ҳолатни ёрқинроқ кўрсатиб бериши сабабли уларни муайян бир коммуникатив интенция асосида дискурсив жараёнда қўллаш самарали ҳисобланади:

Ёшлигингда одат қилсанг – қаригунча кўникасан, қариликда одат қилсанг – кўниккунча кўмиласан. Гап шаклидаги фразеологизмлар орасида ҳам градуонимик муносабатларни кузатиш мумкин: *Етти ўлчаб бир кес – Минг ўлчаб бир кес.*

Фразеологик бирликларнинг прагматик маъноси экспрессив ва эстетик компонентлар орқали намоён бўлиши мумкин. Прагматик маънонинг экспрессив компоненти сўзловчининг ҳис-туйғусини, баҳосини тасвирлашдан иборат. Масалан: *тепа сочи тик бўлмоқ, боши осмонга етди.* Одатда бунга ўхшаш бирликлар эмфатик урғу билан билан айтилади. Бундай нутқ айни пайтда паралингвистик воситалар – имо-ишора, мимика, кўз ҳаракати ва ҳ.к. лар ёрдамида амалга ошиши мумкин. Ўзбек фразеологик бирликларида экспрессив компонент ёрқин ифодаланади: *ер юткур, оғзи қулогига етди, нафаси ичига тушиб кетди.*

Матнда градацияни ифодалаш усуллари тадқиқ қилиш коммуникация жараёнларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши зарур. Сўнггисига қуйидагилар киради: муҳокама тури, нутқ субъекти тегишли коммуникатив ҳолатда қўядиган иллокутив мақсадлар, нутқ иштирокчиларининг турли

хусусиятлари. Маълумки санаб ўтилган омиллар муҳим тил йўналиши прагматика билан ўрганилади¹⁹.

Прагматикани ўрганишда мазкур тилшунослик йўналишида ишлаб чиқиладиган масалаларнинг яхлит мажмуасини белгиловчи инсон омили муҳим аҳамиятга эга²⁰. Биринчидан нутқ субъекти билан боғланган масалалар: нутқнинг иллокутив мақсадлари, нутқ тактикаси ва нутқ муомаласи қоидалари ва бошқалар. Иккинчидан нутқ реципиенти тушунчаси билан бирлаштирилган масалалар доираси, ниҳоят инсон омили билан коммуникация иштирокчилари ўртасидаги муносабат, нутқнинг ўзаро таъсири муаммоси, нутқнинг маълум ҳолатида уларнинг мақоми боғлиқ бўлади. Бундан ташқари инсон омили нутқ эгасининг муаммолари прагматикаси учун долзарб саналади. Айнан сўзловчи томонидан градацияни ифодалашнинг тил воситалари мазкур тадқиқотда градуаллик индикаторлари сифатида келтирилади.

Шундай тарзда градуаллик индикаторлари лингвистик прагматика учун муҳим аҳамият касб этади. Улар нафақат градуал белгилардаги объектив тафовутларни ифодалаш, балки ҳиссий баҳони ифодалаш хизмат қилади. Маълум ҳолатларда градуаллик индикаторлари нутқнинг прагматик чўққисини кўрсатади²¹. Д.Кимга кўра «Айнан лингвопрагматика сўзловчининг ўз нутқида тил бирликларини танлашда иккиланиши муаммосини ҳал қилади ва контекстдаги ҳолат, жой, вақт ва бошқа омилларнинг маънога ўтказадиган таъсири кўрсатиб беради»²².

Лингвопрагматиканинг асосида нутқий акт тушунчаси ётади. Бу тушунча, энг аввало, сўзловчининг нутқ жараёнида вужудга келувчи муайян бир интенцияси (мақсади) билан боғлиқдир. Ҳар қандай мулоқот жараёнида лисоний бирликлар уларнинг луғавий маъносидан ташқари тағ маънога ҳам эга бўлади, яъни лисоний бирликлар нутқда илтимос, буюриш, тасдиқлаш, хабар бериш, эслатиб ўтиш, огоҳлантириш, ваъда бериш каби мазмунларни ифодалаш имкониятини намоён қилади. «Нутқий акт сўзловчининг маълум муҳитда, аниқ мақсадда тингловчига лисоний мурожаатидир, маълум бир гапнинг аниқ мулоқот муҳитида талаффуз этилишидир»²³.

Градуаллик индикаторлари ёрдамида амалга ошириладиган нутқий таъсирнинг қуйидаги турлари аниқланди: адресатда муайян ҳодиса, предмет, белги ва бошқалар тўғрисидаги образли тасаввурни шакллантириш мақсадида

¹⁹Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текста. – М.: Наука, 1986.–С. 5 (200 с).

²⁰Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 10. - № 4. – С. 356-367.; Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий: Варианты речевого поведения. – М.: Наука, 1993. – 171 с.; Кубрякова Е.С., Шахнорович А.М., Сахарный Л.В. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – 240 с.; Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис / Арутюнова Н.Д., Булыгина Т.В., Кибрик А.А., Красухин К.Г., Крылов С.А., Падучева Е.В., Радзиевская Т.В., Шмелев А.Д.. – М.: Наука, 1992. – 281 с.

²¹Туранский И.И. Семантическая категория интенсивности в английском языке. – М.: Высш. школа, 1990. – 173 с.

²²Kim D. et al. The Role of an Interactive Book Reading Program in the Development of Second Language Pragmatic Competence // The Modern Language Journal. Vol. 86, № 3, 2002. – P. 328-332.

²³Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Т., 2008. – Б.80-81.

таъсир кўрсатиш, адресатни ишонтириш (ахборотнинг ҳаққонийлигига, муайян ҳаракатни амалга оширишда ва ҳ.к.з.).

Хонадан дастёр аёлларидан энг басавлату бақалогу, назаримда, ҳатто сабр бардошли авлиёнинг ҳам зашани келтиргудек аҳмоқона иржайиб келди. (А.Иминов. Оқ кийинган аёл).

A rumor is like a snowball: It starts small, but it can pick up mass and momentum as it rolls down the hill until what began in a hushed tone ends with the roar of an avalanche. (*Robert Menschel*. <http://www.wiseoldsayings.com/snowball-quotes/>)

Кўпинча таъсир кўрсатиш мақсади **адресатнинг эмоционал ҳолатини ўзгартириш**, адресатда тегишли ижобий ва салбий ҳиссиётлар ва эмоционал муносабатни шакллантиришдан иборат бўлади:

— *Э, воҳ! Бу дунё ўзи бевафо, нопок... Ҳаммасини қораси ўчсин... Берган оқ сутим ҳам булганиб қора бўлди!.. Адҳам, жигарпорам!.. Минг марта айтдим... Қулоқ солмади... Эй, худо!.. Одам нечук бундай яратилган?* (Пиримкул Қодиров, Ҳумоюн ва Акбар)

Демак, градуаллик категорияси тилнинг барча даражаларида, асосан лексик қатламда ва матнда ифодаланади.

ХУЛОСА

1. Градация фикрлашнинг универсал механизмларидан бири сифатида инсоннинг онгли фаолиятида муҳим роль ўйнайди. Градация тилнинг семантик, фонологик, морфологик, синтактик, фразеологик ва текстологик қатламларида акс этиб, мулоқот жараёнида ҳам муҳим аҳамиятга эга, чунки у тилнинг амалдаги функциясини бажарилишини таъминлайди.

2. Градацияни таҳлил қилишнинг когнитив аспекти градациянинг концептуал доирасини ташкил этувчи таркибий қисмлар ва концептуал сфераларини аниқлашга қаратилган. Градацияни семантик нуқтаи назардан тадқиқ этиш матнда градация кўрсаткичларининг ўзига хослигини очиқ бериш, градацияни ифодаловчи лексик бирликларнинг семантик таркибини ўрганиш, градуаллик категориясини ифодаловчи воситаларни аниқлаш билан боғлиқ. Функционал-прагматик таҳлил – дискурсив даража белгилари ва ифода воситаларининг турларини (градуаллик кўрсаткичи) аниқлашга, семантик белгилар градациясининг коммуникатив-прагматик таъсирини белгилашга қаратилган.

3. Тадқиқотда градациянинг икки *лексик-семантик ва дискурсив* турлари ажратиб кўрсатилди. Инглиз ва ўзбек тилларида семантик ва дискурсив хусусиятларнинг ўхшашлиги ҳар иккала турнинг ўлчовга доирлиги, нисбийлиги ва динамик эканлиги билан белгиланади.

4. Градуаллик категориясининг шаклланиши градация концептига асосланади. Градация тушунчасининг концептуал таҳлили унинг қуйидаги таркибини аниқлашга имкон берди: градацияга учровчи белги,

бошланғич нукта, меъёр, ортиш, камайиш, кўпроқ, камроқ, катта даража, кичик даража, энг катта даража, энг кам даража. Градациянинг гушбутаркибий қисмларини алоҳида концептлар сифатида кўриб чиқиш мумкин, бу эса градацияни алоҳида концептуал соҳа сифатида тадқиқ этиш имконини беради.

5. «Шкала» тасвирий-схемаси градация доирасини юзага келтиради, унинг таркибий қисми ва ҳолати шкалага, яъни белги учун меъёр ҳисобланган бошланғич нуктага асосланади. Ўзгарувчан (ҳаракатланувчи) меъёр шкалада ҳар қандай жойни эгаллаши мумкин бўлган ҳаракатланувчи градация концептларини тартибга солади. Бизнингча, шкала градациянинг график жиҳатдан тасвирланган когнитив тузилмаси, яъни образли-схематик моделидир.

6. Метафоризация жараёнида градациянинг концептуал соҳаси турлитуман концептуал соҳалар билан яқинлашиб, уларни икки катта соҳага бирлаштириш мумкин: реал ва ареал дунё соҳаларига. Реал дунё соҳасини физик ҳаракат/маконда кўчиш, перцептив белгилар, физик чегара, материя ҳолатлари, об-ҳаво ҳодисалари, фауна, космос, инсоннинг патологик физиолик ҳолатлари, ўлим каби концептуал соҳалар ташкил этади. Ареал дунё соҳаси инсон хиссиётлари, уйдирма, ҳаёлот, маданий тасаввур каби концептуал соҳаларини бирлаштиради.

7. Тилда, яъни жараёнга оид, кўп босқичли градация динамик кўрсаткичлар ёрдамида амалга оширилади, дискрет, яъни бир босқичли градация статик кўрсаткичлар ёрдамида тилда акс этади. Лексик градацияда ўзбек тилида ўсиш сезиларли даражада кўринади, яъни градуаллик яққол сезилади, лекин инглиз тилида, унинг аналитик тил эканлигидан келиб чиқиб, доминант сўз атрофида маънодош, ёки қўшимча маъно берувчи сўзлар мавжуд бўлади. Фонетик градация ҳар икки тилда ҳам ўхшаш. Аниқроғи, товушнинг пасайиш ёки ўсиши ёзувда тиниш белгилар (ундов белгиси) билан ифодаланади. Градуаллик даражасига қараб тиниш белгилари бир ёки бир нечта ҳам бўлиши мумкин.

8. Инглиз ва ўзбек тилларида ортиш концептини акс эттирувчи тил белгиларининг камайиш концептини ифодаловчи тил бирликларига нисбатан устунлиги қайд этилган. Бу эса ушбу тушунчаларнинг инсон фаолияти учун катта аҳамиятга эга эканлиги билан изоҳланади.

Нарса, ҳодиса, жой, вақт, вазн маъноли лексемаларда даражаланиш концептуал таҳлил асосида тадқиқ қилинганда шу нарса аниқландики, ўзбек тилида ушбу гуруҳга кирувчи лексемалар даражаланишқаторлари (денотатив маъноларда) аъзолари сони инглиз тилидагига нисбатан камроқ. Яъни буни инглиз ва ўзбек тиллари лисоний олам тасвирининг ҳар хиллиги билан тушунтириш мумкин.

9. Градацияни ифодалашнинг бешта даражаси мавжуд: ноль (белгининг тўлиқ ғойиб бўлиши), паст, ўрта, юқори ва энг юқори даражалар. Юқори даражали ифоданинг кўрсаткичи градация концепти ва градуаллик категориясининг асосини ташкил этади. Буларга асосий функцияси

градуалликни белгилашдан иборат бўлган турли хил лисоний даражалар бирликлари кириб, улар градуал семантикага эга бўлган кўрсаткич ва фразеологик бирликларни ўз ичига олади.

10. Дискурсив градуал белгиларининг таҳлили унинг қуйидаги турларини ажратишга имкон берди: хабар аҳамияти, хабар қилинган ҳақиқатдаги ишонч /ноаниқлик, шаклнинг мазмунга мувофиқлиги, билдирилган маълумотларнинг умумлаштирилганлиги/ўзига хослиги, аниқлиги, сўзларнинг баҳо, категория баҳоси, туйғу, эмоция. Градация (бир босқичли ва кўп босқичли), ҳиссий баҳолашдан ташқари, асосан синтактик ва морфологик воситалар ёрдамида амалга оширилади.

11. Изланишлар шуни кўрсатдики, инглиз ва ўзбек тилларидаги градация даражаси абсолют эмас, балки нисбийдир. Ушбу ҳолат инглиз ва ўзбек тиллари ўртасидаги умумий хусусиятнинг турли тиллар ички структураси ва коммуникатив вазифа кўрамага қараб турлича бўлиши маълум бўлди. Шунга кўра, ҳар икки тилда белгининг ҳисоб нуқтаси (меъёри) нутқ субъекти томонидан ўрнатилади ва контекстга қараб ўзгаради. Яъни нутқда меъёр сўзловчи томонидан вазиятга қараб, шунингдек, у ёки бу градуал белгини қабул қилишнинг индивидуал хусусиятларига қараб ўрнатилиб, ушбу ҳолатда меъёр доимо субъектив ва контекстга боғлиқ бўлади. Адресатга нисбатан эмоционал таъсир асосан жуда юқори ва энг юқори даражани ифодаловчи кўрсаткич орқали амалга оширилади

12. Градациянинг оккационал кўрсаткичининг таҳлили шуни кўрсатадики, уларнинг ҳосил бўлиши сўзловчининг иллокутив мақсадлари (ижобий ёки салбий баҳони ифодаловчи маълумотни мажозий равишда тақдим этиш, истеҳзо, киноя ёки ҳазил таъсири ва бошқалар) билан аниқланади.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING DOCTOR
OF PHILOSOPHY (PhD) SCIENTIFIC DEGREE
PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 AT ANDIJAN STATE UNIVERSITY**

ANDIJAN STATE UNIVERSITY

MAHMUDOVA NILUFARKHON RAVSHANOVNA

**COMPARATIVE ANALYSIS OF COGNITIVE AND PRAGMATIC
FEATURES OF GRADATION IN THE ENGLISH
AND UZBEK LANGUAGES**

10.00.06 – Comparative Study of Literature, Contrastive Linguistics and Translation studies

**DISSERTATION ABSTRACT
for the Doctor of Philosophy scientific degree (PhD) in philological sciences**

Andijan – 2021

The theme of the PhD dissertation is registered by Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2017.2.PhD/Fil1157

The dissertation has been prepared at Andijan state university

The abstract of the dissertation is posted in three (Uzbek, Russian, English (resume)) languages on the website of Andijan state university www.adu.uz and «ZiyoNET» information and educational portal (www.ziyo.net).

Scientific advisor: Shakhabitdinova Shokhida Khashimovna
Doctor of Philological Sciences, Professor

Official opponents: Nabiyeva Dilora Abdulhamidovna
Doctor of Philological Sciences, Professor

Ergasheva Guli Ismoil kizi
Doctor of Philological Sciences, Associate Professor

Leading organization: Ferghana State University

The defence of the dissertation will take place on «10» «July» 2021 at «1489» at a meeting of the Scientific Council PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 awarding scientific degrees at Andijan State University (Address: 129 University street, Andijan, 170100, Tel: 0(374) 223 88 14; Fax: 0(374) 223 88 30; e-mail: agsu_info@edu.uz)

The dissertation is available at the Information Resource Center of Andijan State University (registered number 82). (Address: 129 University street, Andijan, 170100, Tel: 0(374) 223 88 14;

The abstract of the dissertation was distributed on «29» «June» 2021 (Protocol at the registered № _____ on « » _____ 2021).

N.M.Uluqov
Chairman of the Scientific Council
awarding scientific degrees, Doctor of
Philological Sciences, Professor

F.F.Usmanov
Secretary of the Scientific Council
awarding scientific degrees, PhD

M.L.Umarkhodjaev
Chairperson of the Scientific Seminar at
the Scientific Council awarding
scientific degrees, Doctor of Philological
Sciences, Professor

INTRODUCTION (PhD thesis annotation)

Topicality and necessity of the dissertation theme. Scientific research such as a detailed analysis of the direct and indirect relationships of linguistic units as key factors in the development of world linguistics and the identification of specific cognitive and pragmatic features of new linguistic paradigms as a result of this analysis are of great importance nowadays. Consequently, the development of world linguistics, in turn, requires that research on the progress of natural languages in the world should be carried out in direct connection.

A comparative study of the concept of gradation in world linguistics provides an opportunity to reveal its specific features more broadly. The study of linguistic categories in other languages also ensures its widespread development in world linguistics. Otherwise, this linguistic concept will remain in one language and will lose its significance over time. Accordingly, many educational institutions and research centers around the world are creating ample opportunities for research on semantic relations, in particular, the status of graduality as a general linguistic phenomenon.

From the first days of our independence, great attention has been paid to the development of science in our country, in particular, to the contrastive study of non-relative languages. Consequently, «Sustainable socio-economic development is inconceivable without innovative development, large-scale scientific and technological cooperation and the introduction of new technologies, scientific and technical achievements»²⁴. This indicates that an in-depth and comprehensive study of linguistic units that are subject to gradation, the study of cognitive and pragmatic features of this phenomenon in modern linguistics from a comparative-typological point of view is one of the current problems of national linguistics and emphasizes the need to study the specifics of the concept of "gradation" in English and Uzbek.

To a certain extent, this dissertation work will serve to implement the tasks set out in the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PD-4794 May 13, 2016 «On the establishment of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi», Decree No. PF-4947 of February 7, 2017 «On the Strategy of Actions for the further development of the Republic of Uzbekistan», Decree No. PF-5850 of October 21, 2019 «On measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language», Resolution No. PQ-2789 of February 17, 2017 «On measures to further improve the activities of the Academy of Sciences, the organization, management and funding of research», as well as the tasks set out in other regulations related to this activity.

Dependence of the research on the priorities of the development of science and technology in the country. This research is carried out in accordance with the priorities of the development of science and technology of the republic: «Spiritual,

²⁴ Мирзиёев, Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – Б. 35-36.

moral and cultural development of a democratic and legal society, the formation of an innovative economy».

The degree to which the problem has been studied. The concept of gradation was interpreted in Uzbek linguistics in 1989 as a type of semantic relations between words, and this phenomenon was called the «phenomenon of graduonymy»²⁵. The scientific views expressed earlier in the works by N.S. Trubetsky, R. Jakobson, S. D. Katznelson, Y.S. Stepanov, S.T. Giyasov, D.A. Kruz, and, by some other scientists²⁶ gave the impetus for the studies of gradation. Then in the works of R. Safarova, M.D. Narzieva, M.B. Fayzullaev, N.D. Shirinova and L.N. Elmurodova the phenomenon of grading was briefly touched upon²⁷. The paradigm of graduonymy was analyzed by Sh. Orifjonova, O. Bozorov, N. Vakhidova, J. Sh. Djumabaeva and G. Rakhmonov²⁸.

The aspect of linguopragmatics has been studied in depth by such linguists as²⁹ Ch. Pierce and Ch. Morris, N.D. Aryutyunova, K. Bach, R.M. Harnish, J.L. May, N. Filatkina, S.K. Levinson, Sh. Safarov.

Relation of the topic of the dissertation to the research work of the higher education institution where the dissertation is written. The dissertation has been carried out within the framework of the fundamental project number OT-F1-18 on the theme «Development of methods and methodology of formation of public linguistic culture» (2017-2020).

²⁵Бегматов Э., Нейматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси (систем лексикология тезислари) // Ўзбек тили ва адабиёти. №6, 1989. – Б. 35-40.

²⁶Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Иностранная литература, 1960. – 372 с.; Якобсон Р., Фант Г.М., Халле М. Введение в анализ речи // Новое в лингвистике. Вып. II, 1962. – С.173-186.; Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М.-Л.: Наука, 1965. – С. 81-83.; Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. Учебное пособие. – М.: Просвещение, 1975. – С. 38.; Гийсов С. Ўзбек тилида субъектив баҳо сифатларининг семик тахлили // Ўзбек тили ва адабиёти. № 2, 1986. – Б. 28-32.; Cruse D.A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – P. 187-195; Cruse D.A. The Lexicon. In: Aronoff M., Rees J.M. (eds.) The Handbook of Linguistics. – N.Y.: Blackwell Publishing, 2002. – P. 182-200.

²⁷Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1990. – 142 с.; Нарзиева М.Д. Семантическая структура имен существительных возрастной характеристики лица в узбекском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1992. – 28 с.; Файзуллаев М.Б. Сравнительно-типологические особенности лексико-семантических групп глаголов психического состояния в русском и узбекском языках. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1994. – 23 с.; Ширинова Н.Д. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари. Филол. фан. номз. ... дисс. – Т., 2010. – 123 б.; Элмуродова Л.Н. Ўзбек тилида даража функционал-семантик майдони (белги даражаси микромайдони). Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Т., 2011. – 26 б.

²⁸Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Т., 1994. – 113 б.; Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Филол. фан. докт. ... дисс. – Т., 1997. – 270 б.; Vokhidova N. Ergebnisse einer web-basierten Umfrage zur Graduonymie // Akten des 43. Linguistischen Kolloquiums: Pragmatische II. Zum aktuellen Stand der Linguistik und ihrer Teildisziplinen, 2007.; Vokhidova N. Lexikalisch-semantische Graduonymie im Deutschen // GLDV-2007: Workshop on lexical-semantic and ontological resources: proceedings / C. Kunze, L. Lemnitzer, R. Osswald. – S. 119-128.; Джумабаева Ж.Ш. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик ҳамда стилистик градуонимия. Филол. фан. докт. ... дисс. – Т., 2016. – 231 б.; Раҳмонов Ф. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати. PhD дисс. – Фарғона, 2018. – 132 б.

²⁹Morris C.W. Foundations of the Theory of Signs. – Chicago: The University of Chicago Press, 1938. – 59 p.; Арутюнова Н.Д. Дискурс. Вкн.: Лингвистическая энциклопедия. – М., 1990. – С. 136-137. Bach K., Harnish R.M. Linguistic communication and speech acts. – Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000. – 484 p.; Mey J.L. Pragmatics: An Introduction. 2nd ed. – Oxford: Blackwell, 2001. – 392 p.; Filatkina N. Pragmatische Beschreibungsansätze. In H. Burger et al. (eds.), Phraseologie. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung. 1. Halbband. – Berlin/N.Y.: de Gruyter, 2007. – P. 132–158.; Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 420 p.; Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Т., 2008. – 318 б.

The aim of the research is to reveal the similarities and differences between the cognitive, semantic and pragmatic features of the phenomenon of gradation in English and Uzbek.

Research objectives include:

to study the concept of gradation and analyze graduonymic relations at different levels of language;

to systemize conceptual fields representing the phenomenon of gradation;

to study the cognitive system of formation of the conceptual field of gradation;

to characterize the units of the functional-semantic field of the category of graduality;

to identify the indicators of gradation in the text;

to substantiate the communicative-pragmatic features of gradation in English and Uzbek.

The object of the research is gradation in English and Uzbek.

The subject of the research is the description of the cognitive and pragmatic features of gradation in English and Uzbek.

Research methods. Comparative, differential-semantic, component analysis, contextual and conceptual analysis methods were used to cover the topic of the dissertation.

The scientific novelty of the research is as follows:

the phenomenon of gradation has been analyzed on the basis of a complex approach, its cognitive, functional-pragmatic features were determined by defining static and dynamic indicators representing gradation in English and Uzbek languages;

the conceptual sphere of gradation and its interaction with other conceptual spheres have been substantiated on the basis of the principles of "conceptualization" and "categorization" based on the hermeneutic approach;

the functional-semantic field of the category of graduality, manifested in different layers of language (phonetic, morphological, word-formation, lexical, phraseological, grammatical and textual) has been systemized with a common semantic sign of "degree";

similarities and differences in the communicative and pragmatic functions of gradation in the languages being compared for the first time have been explained on the basis of the anthropocentric approach.

The practical results of the study are as follows:

the results obtained by conducting a comprehensive research on the cognitive and lingvopragmatic features of the phenomenon of gradation in non-relative languages have been proven to be used in language teaching practice;

in English and Uzbek, the level of activity of cognitive and pragmatic aspects of gradation according to its use in speech is determined.

The reliability of the research results is explained by the study of scientific views on the problem, the accuracy of the issues and the use of reliable sources, the analysis of the materials allowed to draw conclusions based on the nature of the English and Uzbek languages, their validity, methodological accuracy, scientifically

based theoretical conclusions on the topic, and, by the fact that the suggestions, recommendations and conclusions have been implemented in practice, the results obtained are approved by the competent authorities.

Scientific and practical significance of the research results. The scientific significance of the research results is explained by its use in the creation of theoretical sources on lexicology, lexicography, semantics, pragmatics of the English and Uzbek languages, the improvement of textbooks and manuals, the provision of additional materials for special courses and serve as a scientific source in the study of gradation and its cognitive, linguopragmatic features in the composition of complex units of non-relative languages.

The practical significance of the results of the research is determined by the fact that the results of the research on the features of representation of linguistic units in graduonymic series serve the teaching and independent study of English and Uzbek languages, to ensure fluency and accuracy of speech in programs prepared by the media in English and Uzbek languages, to make practical use of the recommendations developed to enhance its diversity and attractiveness.

Implementation of research results. Based on the scientific results of a comparative study of the linguopragmatic features of the gradation in English and Uzbek:

the scientific results drawn by comparing the peculiarities of the change in the psycholinguistic nature of speech by means of gradation in the languages of the world, assessing the impact of specific aspects of gradation tools on different levels of language on the formation of speech and its perception were used in the project of the state research program for 2015-2017 «A-1-39Development of the program for the creation of Uzbek applied psycholinguistics «conducted at Andijan State University (Reference of the Ministry of Higher and Secondary Special Education No. 89-03-4172 of October 23, 2020). As a result, it has been enriched with scientific and theoretical bases on the unique aspects of the formation of the gradual aspect, which provides communicative competence of representatives of different linguocultures;

the scientific conclusions on the identification of conceptual areas representing the phenomenon of gradation in English and Uzbek and the study of their cognitive system and the correct formation of sociolinguistic competence in different cultures, in particular, the peculiarities of conceptual areas reflecting the real and areal world were used in the framework of the practical grant project No. 1-06 «Competent approach to the organization of quality control in the training of professional translators»conducted at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek in 2012-2013 (Reference of the Ministry of Higher and Secondary Special Education No. 89-03-4172 of October 23, 2020). As a result, the possibility of gradation in providing an adequate translation has been taken into account;

analytical views and theoretical conclusions on the comparative analysis of cognitive and pragmatic aspects of gradation in English and Uzbek languages were used in the scripts of Andijan information program «News» and «Online lesson»by

Andijan regional TV and radio company (Andijan regional TV and radio company 20-2 May 20, 2020) Reference No. 277).As a result, the content of the materials prepared for these TV shows was enriched.

Approbation of the research results. The results of this research were discussed at 3 international and 2 national scientific conferences.

Publication of the research results.A total of 14 scientific papers on the topic of the dissertation were published, among which 3 scientific articles were published in scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, 4 scientific articles were published in foreign scientific journals.

The structure and the volume of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of references and appendices, with a total volume of 156 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the **introductory** part the topic and its relevance of the scientific research is substantiated, the goals and objectives, the object and subject of the research are defined, the relevance of the scientific work to the priorities of the development of science and technology in the country is shown. At the same time, information about the scientific novelty of the dissertation, practical results and their reliability, theoretical and practical significance of the work, the implementation of the results in practice, publication in scientific journals, the structure of the work is provided.

The chapter entitled as «**Theoretical foundations of the study of gradation in linguistics**» explores the specific features of gradation as a linguistic category.

The concept of «gradation» was introduced to science by the French naturalist J.B. Lamarck. This word means gradation (gradual increase) in Latin and it is derived from the word gradus - stage, degree. It should be noted that today in Uzbek linguistics the terms «graduonymy», «graduonymic attitude» and «graduation» are used as synonyms.

According to the monograph of the Uzbek linguist J. Jumabaeva³⁰, the phenomenon of gradation as an object of research in linguistics was interpreted in Uzbek linguistics in 1989 as a type of inter-word semantic relations and was called the phenomenon of graduonymy. was given– «... It was created artificially by combining the part of –onymy, which is the constituent part of synonymy, homonymy, antonymy reflecting linguistic and semantic attitude in Uzbek linguistics with the Latin word gradu («degree», «stage») «1. This phenomenon was presented as a scientific hypothesis in 1990 in the dissertation of linguist R. Safarova, in 1993-94`s Sh. Orifjonova studied gradation in detail in her candidate`s dissertation.

In 1997, linguist O. Bozorov in his doctorate dissertation, put forward the hypothesis that graduonymy is not only a type of general relationship that is

³⁰Джумабаева Ж. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик ҳамда стилистик градуонимия. Филол.фанлари д-ри ... дисс. Тошкент, 2016. – 231 б.

manifested in the system of inter-word relations, but also in the field phonetics and phonology, morphology and syntax, and stylistics.

In Uzbek substantial (formal-functional) linguistics, the concept of graduonymy is recognized as one of the most common types of relations between language units not only in lexical, but also morphological, syntactic and stylistic levels, and extensive research has been conducted in this area. The investigations on this issue began in the 1980`s, and was followed by serious research in this area.

After the 90`s of the last century, this scientific concept was included in the research manuals and textbooks of schools and universities, as well as in the glossary of linguistic terms published in Uzbek. Thus, in Uzbek linguistics, the concept of graduonymy and graduonymic relations was applied from lexicon to morphology and even syntax, and gained the status of a universal type of relationship.

This phenomenon has been the subject of research by Sh. Rahmatullaev, H. Nematov, R. Rasulov, O. Bozorov, S. Giyosov, M. Narzieva, Sh. Orifjonova, M. Fayzullaev and a number of other scientists, and in their work, gradation has been studied in various aspects.

The status of gradation is defined differently by linguists, which can be explained by the complexity, versatility, and prevalence of this phenomenon in language. Gradual relations are marked in the categories of semantics, parts of speech, functional-semantic categories, complex syntactic structures, grammatical meaning, categorical signs, speech lexicon, in the system of connotational meanings of words and phrases, internal text gradation in complex sentences, and so on. This, in turn, indicates how broad the scope of the research on linguistic gradation is.

Defining the essence of the category of gradation implies the study of it together with the relevant logical-philosophical concepts. In philosophy, gradation is not distinguished as an important concept. While it is related to concepts such as quality, quantity, and measurement on the one hand, we can observe that it is inextricably linked with the concept of action on the other³¹. Accordingly, in this dissertation, qualitative and quantitative signs serve as a criterion for the formation of systematically related dialectical integrity.

The interdependence, interconnection and reciprocal substantiation of quality and quantity, their uniqueness is reflected in the concept of measurement, the philosophical basis of which is explained by Hegel as follows: «Everything has its own dimension, for which it does not matter whether it is large or small, but at the same time, the violation of this boundary of indifference is a guarantee that objects will not return to their previous state»³². The measurement reflects the limit of possible quantitative changes of the object that do not significantly affect its qualitative change. Quantitative changes beyond measurement are followed by qualitative changes.

³¹ Кирьян А.Д. Градация как способ организации лексико-семантической группы (Качественные прилагательные со значением характеристики человека в современном русском языке): Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1981. – 204 с.

³² Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – М.: Мысль, 1974. – Т.1: Наука логики. – 452 с.

Along with the interdependence of the concepts of quality and quantity, they also have different characteristics. Knowing the qualitative property of an object occurs before understanding its quantity. Quantity can change constantly, while quality remains (normative) unchanged, with quantity tending to change and quality being characterized by relative stability. Quantitative changes are gradual, continuous, and qualitative changes leapfrog.

Accordingly, both the quantitative and qualitative categories change, and their relation to the philosophical concept - the concept of action - is determined. Hence, gradation is a concept that is interrelated with logical-philosophical concepts such as quality, action, measurement, quantity.

Thus, in the dissertation work, the graduality is understood as a result, outcome of the sign exposed to gradation, that is, the representation of gradual categories such as quality, quantity, size, and movement on the basis of one or another linguistic sign. The category of graduality is manifested through the phenomenon of gradation and is considered in two directions: gradation is a mental process and its outcome, and linguistic gradation as a means of reflecting cognitive processes.

E. Sapir was one of the first to pay attention³³ to the phenomenon of gradation, classifying it as an order based on a certain scale, and identified the main directions of the study of this phenomenon. E. Sapir distinguished the logical, psychological, and linguistic aspects of gradation. According to J. Lyons, in linguistics the term gradation is used by E. Sapir to denote the operation of comparison³⁴.

In the mental aspect, gradation is defined as the process of recording a gradual, step-by-step change in the quantitative properties of an object, or the change in the qualitative properties of an object, the transition from one quality to another, as well as by recording the result of that process.

Linguistic gradation is interpreted in terms of the reflection of logical processes in language, which implies certain language units and their interrelationships.

Based on the theory of measurement, the grading process can be expressed in the form of a scale that records each phase of change using special signs. In this way, the ontological nature of gradation is defined by some linguists, that is, gradation is classified as a scale represented in steps as a variable object³⁵. The phenomena of gradation exist in the language system, as noted above, and require in-depth study in semantic and functional terms.

Gradual sign, as a sign of change, is a phenomenon that is manifested to a certain extent or another, which is characterized by size, relativity, and variability. The functional-semantic features of gradation require a cognitive approach. This approach

³³ Sapir E. Grading. A study in semantics // Philosophy of Science. – 1944. – Vol. II, № 2. – p. 93-116.

³⁴ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М., 1976. – 488 с.

³⁵ Кирьян А.Д. Градация как способ организации лексико-семантической группы (Качественные прилагательные со значением характеристики человека в современном русском языке): Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1981. С – 19 (204 с.); Шейгал Е.И. Градация в лексической семантике: Учебное пособие к спецкурсу. – Куйбышев: Куйбыш. гос. пед. ин-т, 1990. – С. 3 (96 с).

implies that language is studied not only as a unique object but also as a means of relating to all the textual processes that take place in the human mind³⁶.

The second chapter of the study, entitled as «**The manifestation of gradation in conceptual spheres: a cognitive approach**» examines the role and essence of the concept of «gradation» in the formation of graduality in languages, the conceptual field of gradation and its interaction with other conceptual fields, its static and dynamic indicators.

Linguists view the concept as a structured unit of knowledge and mind that is defined but not rigidly structured. However, according to many cognitive linguists, in the human mind, a concept is initially emerges in the form of a gestalt. The basis of this concept is cited in G. Lakoff's works³⁷, and he defines gestalt as a holistic structure³⁸. Moreover, G. Lakoff notes the ability of the gestalt to be divided into components, properties, elements.

How does a person, as a conscious subject, detach from the environment and accept gradual signs and phenomena? By what linguistic means are the processes of gradation and gradual comprehension reflected? To answer these questions, it is important to take into account the concepts of «conceptualization», «categorization», «concept», «category», «conceptual field» and other concepts that make up the terminological apparatus of cognitive linguistics.

In cognitive linguistics, the formation of categories takes place on the basis of certain structures of knowledge - concepts, because the processes of categorization and conceptualization are closely interrelated. In order to determine the content and scope of a category, it is important to first identify the concepts that underlie it, their set, conceptual areas, and then the cognitive models that make up these conceptual areas and categories. At the same time, the concept of gradation emerges as a category. It should be noted that from a cognitive point of view, gradation can be interpreted as a concept in a narrower context, and in a broader sense as a conceptual field that reflects the relationship with other conceptual areas. This section of the study is devoted to identifying the specific features of gradation as an appropriate category that shapes gradation as a concept.

The lexicographical study of the concept of gradation allows us to note that gradation is a specific product of human consciousness and thinking: on the one hand, gradation is perceived as a whole continuous process, on the other hand as a process divided into certain stages. At the same time, this «division» is provided with

³⁶Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С.9 С (506 с).

³⁷Лакофф Дж. Лингвистические гештальты // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая семантика. – М.: Прогресс. – 1981. – Вып. 10. – С. 350-368.; Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубежной лингвистике: Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс. – 1988. – Вып. 23. – С. 12-51.

³⁸Лакофф Дж. Лингвистические гештальты // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая семантика. – М.: Прогресс. – 1981. – Вып. 10. – С. 356-360.

human cognitive abilities, because, as mentioned above, gradation is inherent in objective reality, continuous change.

The interpretation of gradation as a unit recorded in the human mind substantiates the identification of the relevant features and components of this phenomenon. First of all, this continuity and persistence, is expressed in all dictionary definitions with the semantics of «continuousness», «persistence», «steadiness», «graduality». Continuity, in turn, is closely related to the fundamental components of gradation, such as change, motion, dynamics, which are expressed by the semantics of «transition», «going», «process». More precisely, change, movement, dynamics are based on consistency as components of gradation. It is noteworthy that most of the definitions mention the growth aspect of the movement, which is characterized by the semantics of «increase», «intensification», «enhancement».

The concept of gradation requires the existence of an appropriate sign. A distinctive feature of this character, i.e. the ability to change (increase or decrease), is considered to be gradualism.

It is well known that characters cannot exist on their own, they are inherent in different objects and events of reality. In this regard, gradation involves not only signs, but also various processes, actions, situations, objects (animate or inanimate) characterized by gradual signs. In particular, movement is graded according to the sign of speed of movement which is «move in space, act»: *crawl - slow down - walk - run - sprint - dash - fly*. The emotional state of «fear» is graded according to the sign of «aggravation of state»: *fear - panic - trembling - horror - distraught*. Objects can be graded according to the sign of «size»: *small - tiny - dwarf - midget - (human, medium-sized creature) - colossus - giant*.

As noted above, the gradual scale problem has a special place in the research on linguistic gradation. E. Sapir described gradation as «arrangement according to a certain scale». In our view, the scale is a graphically described cognitive (mental) structure of gradation, i.e., figurative-schematic models.

The scale regulates gradual concepts. In this case, concepts such as «increase», «decrease», «more», «less» are considered ambulant, because they can occupy any place on the scale. It should be noted that the concepts of 'increase' and 'decrease', according to their variable nature, usually cover the whole scale, or at least the majority of it. This is explained by the fact that the norm that determines their location on the scale is also relatively variable. The norm governing the concepts of «high level», «small level», «maximum level», and «minimum level» occupies a certain place on the scale.

Градацияни концептуал соҳасини кўриб чиқар эканмиз, градациянинг қандай когнитив асосда қандай концептуал соҳалар билан ўзаро таъсирга киришиши ва метафоризация жараёнида градациянинг концептуал соҳасида қандай образ-схематик шаклланишини аниқлаш зарур. When considering the conceptual field of gradation, it is necessary to determine on what cognitive basis gradation interacts with which conceptual fields and how image-schematic formation of gradation in the conceptual field in the process of metaphorization.

J. Lakoff and M. Johnson called such metaphors as orientational metaphors. At their core are the peculiarities of physical (visual) perception: the more substance or objects are added into a container, the higher the level of what is in it, which is visually observed and recorded. Thus, the upward movement according to the scale is explained by an increase (enhancement) of the sign level:

His parents bought him in because he'd had a high fever (Sunday magazine MM16, 2009);

Armour's share price jumped up, we don't expect it to stay there (ARMOUR Residential REIT, inc. 2018);

... гумонимча **иситмангиз қаттиг ушлаган** кўринадир ва бу телбаларча мактубингизни иситма орасида ёзгон ўхшайсиз...» (Abdulla Qadiri. The days gone by.)

пахтанинг **нархи кескин ошиб кетган** ҳолда ширкатлар томонидан нархларнинг ҳамон паст даражада тўланиши йигитларнинг газабини янада ошириб юборди. (Mansurkhodja Khodjaev. Shermuhammadbek the urbashi)

Infinite (very large, unlimited) degree is understood as a degree that exceeds physical (visual) perception: *limitless, infinite, boundless, extreme, ultimate, etc. .:*

Кенглик ҳар томондан ўраб олинган. Сиқиқда қолган. Кўнгил шу чегарани ёриб ўтишини истайди. (Tohir Malik. Devona (The crazy))

Elements of the conceptual sphere of the boundary, such as *full, fill, overflow*, can be represented in the initial field by means of the «container» image scheme and «adapt to the conceptual sphere of gradation». In particular, a gradable feeling or emotional state can be conceptualized as a container that transcends its boundaries:

Or were those real tears? And he sank deeper into the depression that overwhelmed him, (B.IoneMutchler, The passions of Vincent Van Gogh, 2014);

Жувон энгашиб отнинг ёлини силади. Унинг ҳаракати, ўпкаси тўлиб, гандан тўхташ учун баҳона излаётганини кўрсатар эди (Abdulla Qahhar, Horror).

It is possible to observe the interaction of the conceptual sphere of gradation with the conceptual sphere of the state of matter. Depending on the type of state in this field, the following areas can be distinguished that serve to define different gradual concepts: *burning, explosion, boiling, glowing, melting*. The elements of the state of combustion field are mainly used to define a very large and boundary level of emotions. In particular, to name the concept of «strong experience», elements such as *burning, blazing* are moved from this area:

Мактабхон она ҳам баъзан тутақиб кетар, «ўзи олдимми, Шўро олдимми!» деб аламидан дардини тўкиб соларди. (Said Ahmad, Season of the Sun)

But Clyde, noting at once that several reporters and artists were studying and then sketching or writing of him, now flushed hotly and weakly, for he could feel their eager eyes and their eager words as clearly as he could hear their scratching pens (Theodore Dreiser, An American tragedy, 1925).

From the conceptual sphere of the state of **boiling**, the elements of *boiling, hot* are transferred to name the concepts of «strong and exciting expression of feelings and experiences»:

*I began feeling frustrated and judgmental about myself, lonely and angry. But then a fierce response **boiled up** from somewhere in the deepest caverns of my heart, and I told myself, «I will not judge you for these thoughts» (Elizabeth Gilbert, Eat, pray, love, 2006);*

— *Жаҳон соғ-саломат, лекин уни ва оқсоч Ҳайзуронни олиб қочиб кетишди. У менга: «Зирғомга салом айтинг ва бўлган воқеани унга етказинг!» — деди. Зирғомнинг тутунни осмонга чиқиб, қониқайнаб, кўзларидан ўт чақнарди: — У қароқчилар ким экан? Бирортасини ҳам таниб олмадингми? — Йўқ, улар «таниб қолишса, сиримиз фош бўлади», деб юзларига нарда тўсиб олишган. Овозларини ҳам сира чиқаришмади. (Jorjiy Zaydon, The bride from Fergana)*

The elements of the conceptual spheres of the states of **evaporation** and **melting** are used in the verbalization of the dynamic gradual concept of «decrease»: *to evaporate, to fly, to melt*. Components that are integral to the interacting areas are «movement», «change», «transition», «disappearance», «slowness»: the amount of liquid explained by gradual decreases (until it completely disappears) during evaporation, and melting is described as the decrease in the amount of the substance:

— *The crowds **melted away**. (Elizabeth Moon, Sheep farmer's daughter)*

The conceptual sphere of gradation is associated with the conceptual sphere of fauna, and the conceptual sphere of gradation acquires specific features to express the gradual concept known as the «greatest degree»: cold that kills a donkey, hungry like a dog, energetic like a horse, and so on. This connection has an epistemological basis. For example, our knowledge of the animals as wild, ferocious, insatiable creatures allows us to express our thoughts about hunger.

The conceptual sphere of **space** serves to define the gradual concept of «a very large (infinite) degree»: cosmic, celestial. Cognitively, this can be explained by the fact that the universe is a boundless space, far from our physical perception. The infinite degree is therefore conceptualized as a cosmic, celestial thing, and is used to verbalize concepts such as *giant, supreme*.

The conceptual sphere of gradation also comes into contact with the conceptual sphere of **pathological physiological conditions**: *insanity, incredible, craziness*, and so on are among them. They are applied to the field of gradation to name robust concepts such as «super-high degree» and «maximum (limitless) degree»: *insane, crazy, till one goes crazy, incredible*.

From the conceptual sphere of death to the conceptual sphere of gradation, the appropriate elements are carried to define the concept of «extreme»: *deadly, till one dies, deathly, fatal*, and so on. The convergence of these conceptual areas is explained from a cognitive point of view as follows: death is the end, the cessation of life, i.e. a certain boundary, in this respect death terms describe an extreme level of the sign: *harmful, severe, extremely unpleasant, dreadful*.

The above analysis shows that gradation as a conceptual sphere occurs on the basis of a figurative-schematic model of the scale that regulates gradual concepts.

Hence, depending on the (initial) calculation point in the scale (dynamic-variable or fixed-relative to the norm), two types of gradual concepts are distinguished. 1) dynamic (changing) concepts («increase», «decrease», «more», «less»), which can occupy any place in the scale; 2) concepts that are fixed occupying a certain place in the scale («high level», «low level», «maximum level», «minimum level»)

In the first section of the third chapter of the dissertation entitled «**Functional and pragmatic features of gradation in English and Uzbek**» the revelation of the semantic and structural features of different structural languages, identification of the relationship of semantic categories and proving their manifestation at the phonological, lexical, morphological, syntactic and stylistic levels etc. are of great importance. According to J. Djumabaeva, it is expedient to compare the phenomenon of gradation («graduonymy») in non-relative national languages, to define level relations at the lexical and stylistic levels, to develop recommendations for their inclusion in language corpora, dictionaries and synonym rings³⁹.

According to A. Bozorov, the phenomenon of gradation manifests itself in brighter, more abstract directions on other levels of language in phonetics / phonology, where the substance is more material (more obvious), as well as in the lexical system that directly reflects the gradation of real being⁴⁰. As T.G. Khazagerov and L.S. As Shirina point out, gradation «has several intonation centers that have the property of raising or lowering the tone.»⁴¹

Умрим бўйи сенга тикилиб ўтирсам ҳам, тикилишдан тўймайман, эй гулзорим! Эй оби ҳаётим! (Jurjiy Zaydon, the bride from Fergana, 98)

At the phonetic level, gradation is the process of raising and lowering a sound, lengthening the sounds in a word, emphasizing it, and so on; it was found that the phonetic means of expressing graduality in written texts are graphically represented as follows. They imply the extension of the sounds in a word by writing more than one letter: *smaaall*, *biig*.

Affixoids include prefixoids denoting a large or high, limited level of a character: multi, large, too, super, full, etc., for example, multi-storeyed house, oversized cargo, top secret, supertanker; fully measurable prefixoids indicating a non-major level: low-, semi-; non-, im-, under-, e.g., low energy, anemia, semi-automatic, cost effective, half-dead, semi-automatic; nonmobile, immature, underdeveloped.

Morpheme indicators also include diminutive suffixes: - (a) **loq-**, **-choq-**, **-cha-**; **-kin-**, **-let-**, **-te-**, **-ok-**, **-ule-**, **-ling-** (*girly*, *lamb*, *calf*; *islet*, *boykin*, *animacule*,

³⁹Джумабаева Ж.Ш. Турли тизимли тилларда лексик ва стилистик градуономия. Монография. – Тошкент, 2007.– Б. 4

⁴⁰Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Филол. фан. номз. ...дисс.автореф. Тошкент, 1997. - Б. 43..

⁴¹Хазазеров Т.Г., Ширина Л.С. Общая риторика: Курс лекций и Словарь риторических приемов. Ростов н/Д, 1999.– С. 137.

kitchenette, hillock, catling, firstling), suffixes giving weakened meaning - (i) **sh-**; -work (*yellowish face, reddish horizon; yellowish filter, greenish layer*).

Morphemic indicators can also include comparative and superlative degree prefixes: **ba-**; - (e) **st** (*бадавлат(wealthy), бақувват(strong), басавлат(well-built), бағоят (too, extremely)*); biggest, smallest, greatest); сер-ғайрат (zealous), сер-сув (watery), сер-хосил (high yielding), кам-хосил (low yielding), алп-комат (well-built), фаришта-сифат (angel-like), мол-фаҳм (tactless), товуқ-калла (slow-witted), дев-сифат (gigantic), бўй-дор (tall), жозиба-дор (fascinating), мафтун-кор (attractive), бе-хад (extremely), ба-ғоят (too); ба-давлат (wealthy), ба-савлат(well-built), бой-ота (rich man), бой-вучча(rich), пул-дор (wealthy), пул-сиз(moneyless), ном-дор (outstanding), ном-сиз (infamous), and so on. In English: supersoldier, supermarket / supersonic, out-outfight, over-overcome, sub-due, sur-pass, ultra-violet.

There are units that represent gradation using the word addition method, in which one of the components indicates the level of the sign, e.g., dark blue, light yellow; whitish-pink, dark-blue, light-red, etc. In the semantic sense, such lexemes often refer to colors and shades. Morpheme indicators can also include a lexical unit formed using repetition, e.g., *асма-асма (slowly), тез-тез (often), узун-узун; farfaraway, alonglongtime* and others.

Lexical-semantic indicators can contain words belonging to different word families, with semantic gradual semantics: *anger (strong anger), excellent (very nice, very good), huge (very big), dwarf (very small), much, very, in abundance, a little; very, quite, rather, exceedingly*.

*Among the lexical-semantic indicators, the indicators representing gradation should be divided into a separate group using metaphorization of meaning, for example, **the storm** of emotions, **the ocean** of love.*

In the role of lexical-semantic indicators are also communicative metaphors, which, unlike linguistic metaphors, are not ready, but are formed in the speech process (text): *Атамбоевга оғрирроқ зарба бериш, апрель инқилобидан кейин улардан кўпчилиги имтиёзлар, ёғли жойдан ва ўғирланган мулкдан маҳрум бўлгани учун қасд олиш учун* (<https://kun.uz/news/2019/06/22>);

In this case, the gradation is expressed through the metaphor of *yogli* (fatty-having a large amount of fat).

Morphemic indicators can also include comparative and superlative degree suffixes: **ba-**; - (e) **st** (*бадавлат (rich), бақувват (strong), басавлат(well-built), бағоят(extremely)*); biggest, smallest, greatest).

Considering gradation to be a general linguistic phenomenon, the fact that it is logically grounded in the theory that it is also specific to complex units of language of a fixed nature determines the need to refer to the aspect of graduality in phraseology. For example: *дўпписини осмонга отмоқ(jump for joy) – боши кўкка етмоқ (to walk on air) – оғзи қулоғига етмоқ (to be on cloud nine)*. Phraseologisms (broad interpretation) more effectively reflect the situation in the speech process, so it

is effective to use them in a discursive process based on a certain communicative intention:

Ёшлигингда одат қилсанг – қаригунча кўникасан, қариликда одат қилсанг – кўниккунча кўмиласан(If you get used to it when you are young, you will get used to it, and if you get used to it in old age, you will get buried by the time you get used to it). Gradual relations can also be observed between phraseological idioms: *Emmu ўлчаб бир кес – Минг ўлчаб бир кес* (think before you leap).

The pragmatic meaning of phraseological units can be expressed through expressive and aesthetic components. The expressive component of pragmatic meaning is the description of the speaker's feelings, values. For example: *мена сочи тик бўлмоқ* (to hit the roof), *боши осмонга етди* (to jump for joy/to walk on air). Usually similar units are uttered with emphatic stress. Such speech is also verbalized by paralinguistic means - gestures, facial expressions, eye contact, and so on. can be done using In Uzbek phraseological units, the expressive component is vividly expressed: *ер юткур*(may one be condemned to hell), *оғзи қулоғига етди*(to walk on air), *нафаси ичига тушиб кетди*(to be scared to death). The study of ways to express gradation in the text should be done taking into account communication processes. The latter includes: the type of discussion, the illocutive goals that the speech subject sets in an appropriate communicative position, the different characteristics of the speech participants. It is well known that the factors listed studied with pragmatism, which is an important linguistic direction⁴².

In the study of pragmatics, the human factor, which determines the whole set of issues developed in this area of linguistics, is important⁴³. First, the issues related to the subject of speech: the illocutive goals of speech, speech tactics and rules of speech behavior, and so on. Second, the range of issues combined with the concept of speech recipient, and finally the relationship between the human factor and the participants in communication, the problem of speech interaction, their status in a particular state of speech will depend. In addition, the human factor is relevant to the pragmatics of speech problems. The linguistic means of expressing gradation by the speaker itself are shown in this study as indicators of graduality.

Thus, the indicators of graduality are important for linguistic pragmatics. They serve not only to express objective differences in gradual characters, but also to express emotional evaluation. In certain cases, the indicators of graduality indicate the pragmatic peak of speech⁴⁴. According to D. Kim, «It is linguistic pragmatics that solves the problem of the speaker's hesitation in choosing language units in his

⁴²Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текста. – М.: Наука, 1986.–С. 5 (200 с).

⁴³Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 10. - № 4. – С. 356-367.; Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий: Варианты речевого поведения. – М.: Наука, 1993. – 171 с.; Кубрякова Е.С., Шахнорович А.М., Сахарный Л.В. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – 240 с.; Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис / Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булыгина, А.А. Кибрик, К.Г. Красухин, С.А. Крылов, Е.В. Падучева, Т.В. Радзиевская, А.Д. Шмелев. – М.: Наука, 1992. – 281 с.

⁴⁴Туранский И.И. Семантическая категория интенсивности в английском языке. – М.: Высш. школа, 1990. – 173 с.

speech and shows the semantic effect of the situation, place, time and other factors in the context»⁴⁵.

At the heart of linguopragmatics lies the concept of speech act. This notion is primarily related to the speaker's specific intention (goal) that arises in the speech process. In any communication process, linguistic units have a connotational meaning in addition to their lexical meaning, i.e., linguistic units represent the ability to express meanings in speech such as request, command, confirmation, report, mention, warning, promise. «A speech act is a linguistic address of the speaker to the listener in a certain environment, for a specific purpose, the pronunciation of a certain sentence in a specific communication environment.

The following types of speech effects verbalized through gradation indicators were identified: influence in order to form a figurative image of the addressee about a particular event, object, sign, etc., persuasion of the addressee (accuracy of information, in the performance of a particular action, etc.).

Хонадан дастёр аёлларидан энг басавлату бақалози, назаримда, ҳатто сабр бардошли авлиёнинг ҳам гашини келтиргудек аҳмоқона иржайиб келди. (A. Iminov. The woman in white).

A rumor is like a snowball: It starts small, but it can pick up mass and momentum as it rolls down the hill until what began in a hushed tone ends with the roar of an avalanche. (Robert Menschel. <http://www.wiseoldsayings.com/snowball-quotes/>)

Often the purpose of impact is **to change the emotional state** of the addressee, to form appropriate positive and negative feelings and emotional attitudes in the addressee:

— Э, воҳ! Бу дунё ўзи бевафо, нопок... Ҳаммасини қораси ўчсин... Берган оқ сунтим ҳам булганиб қора бўлди!.. Адҳам, жигарпорам!.. Минг марта айтдим... Қулоқ солмади... Эй, худо!.. Одам нечук бундай яратилган? (Pirimqul Qadirov, Humoyun and Akbar)

Hence, the category of graduality is expressed at all levels of language, mainly in the lexical and text levels.

CONCLUSION

1. Gradation as one of the universal mechanisms of mind plays an important role in the conscious activity of man. Gradation is reflected in the semantic, phonological, morphological, syntactic, phraseological and textological levels of the language and is also important in the communication process as it ensures the fulfillment of the actual function of the language.

2. The cognitive aspect of gradation analysis focuses on identifying the components and conceptual fields that make up the conceptual framework of gradation. The study of gradation from a semantic point of view is associated with the

⁴⁵Kim D. et al. The Role of an Interactive Book Reading Program in the Development of Second Language Pragmatic Competence // The Modern Language Journal. Vol. 86, № 3, 2002. – P. 328-332.

disclosure of the specificity of gradation indicators in the text, the study of the semantic composition of lexical units representing gradation, the identification of means representing the category of graduality. Functional-pragmatic analysis aims at determining the types of discursive degree signs and means of expression (indicator of graduality), marking the communicative-pragmatic effect of gradation of semantic signs.

3. Тадқиқотда градациянинг икки лексик-семантик ва дискурсив турлари ажратиб кўрсатилди. The research identified two - lexical-semantic and discursive types of gradation. The similarity between semantic and discursive features in English and Uzbek is determined by the dimensionality, relativity and dynamics of both species.

4. The formation of the category of graduality is based on the concept of gradation. Conceptual analysis of the concept of gradation allowed to determine its following content: gradation sign, starting point, norm, increase, decrease, more, less, high degree, low degree, maximum degree, minimum degree. These components of gradation can be considered as separate concepts, which allows us to study gradation as a separate conceptual field.

5. The illustrative scheme of the «scale» lets the gradation range emerge, the composition and position of which are based on the scale, i.e. the starting point that is the criterion for the sign. The variable (dynamic) norm regulates the concepts of moving gradation, which can occupy any place on the scale. In our view, scale is a graphically described cognitive structure of gradation, i.e., a figurative-schematic model.

6. In the process of metaphorization, the conceptual field of gradation is approached by various conceptual fields, which can be combined into two major spheres: the real and unreal world spheres. The field of real world consists of conceptual areas such as physical movement / spatial movement, perceptual signs, physical boundaries, states of matter, weather phenomena, fauna, space, pathological physiological states of man, and death. The sphere of the unreal world combines conceptual areas such as human emotions, fiction, fantasy, and cultural imagination.

7. In language, i.e., process-related, multi-stage gradation is performed using dynamic indicators, while discrete, i.e., single-stage gradation is reflected in the language using static indicators. As for the lexical gradation, the increase in the Uzbek language is noticeable, i.e., graduality is evident, but in English, as it is an analytical language, there are words around the dominant word that are synonymous, or the ones that give additional meaning. Phonetic gradation is similar in both languages. More precisely, a decrease or increase in volume is represented by punctuation marks (exclamation marks) in the text. Depending on the degree of gradation, there may be one or more punctuation marks.

8. In English and Uzbek, the predominance of language symbols reflecting the concept of increase over language units representing the concept of decrease is highlighted. This is explained by the fact that these concepts are of great importance for human activity.

Gradation in lexemes meaning thing, event, place, time, weight, when studied on the basis of conceptual analysis, were found that in Uzbek, the number of members of the gradation of lexemes belonging to this group (in denotative senses) is less than in English. That is, it can be explained by the disparity of the linguistic picture of the world in English and Uzbek.

9. There are five levels of expressing gradation: zero (complete absence of the sign), low, medium, high, and the highest levels. An indicator of high-level expression forms the basis of the concept of gradation and the category of graduality. These include units of various linguistic levels the main function of which is to define graduality, and they include indicator and phraseological units with gradual semantics.

10. The analysis of discursive gradual signs made it possible to distinguish the following types: the significance of the information, certainty / uncertainty in the reported fact, relevance of the form to the content, generalization / specificity of the reported information, accuracy, word evaluation, category evaluation, feeling, emotion. Gradation (single-stage and multi-stage), in addition to emotional evaluation, is carried out mainly using syntactic and morphological means.

11. Studies have shown that the degree of gradation in English and Uzbek is relative, not absolute. It turned out that the common feature between English and Uzbek languages is that they differ depending on the internal structure of non-relative languages and the scope of communicative tasks. Accordingly, in both languages, the counting point (norm) of a character is set by the speech subject and varies depending on the context. That is, in speech the norm is set by the speaker depending on the situation, as well as on the individual characteristics of the acceptance of this or that gradual sign, in which case the norm is always subjective and contextual. The emotional impact on the addressee is mainly achieved through an indicator that represents a very high and the highest level.

12. Analysis of the occasional indicator of gradation shows that their formation is determined by the illocutionary goals of the speaker (figurative presentation of information representing a positive or negative evaluation, the effect of irony, sarcasm or humor, etc.).

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
НАУЧНЫХ СТЕПЕНЕЙ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПРИ
АНДИЖАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

АНДИЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

МАХМУДОВА НИЛУФАРХОН РАВШАНОВНА

**СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОГНИТИВНЫХ И
ПРАГМАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ГРАДАЦИИ В АНГЛИЙСКОМ
И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ**

**10.00.06 – Сравнительное литературоведение, сопоставительное языкознание и
переводоведение**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам

Андижан – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по филологических науках зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В2017.2.PhD.Fil1157

Диссертация выполнена в Андижанском государственном университете.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещён на веб-странице Андижанского государственного университета (www.adu.uz) и информационно-образовательном портале «Ziyounet» (www.ziyounet.uz).

Научный руководитель: **Шахобитдинова Шохида Хошимовна**
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: **Набиева Дилора Абдулхамидовна**
доктор филологических наук, профессор

Эргашева Гули Исмоил кизи
доктор филологических наук, доцент

Ведущая организация: **Ферганский государственный университет**

Защита диссертации состоится «10» июня 2021 года в 14⁰⁰ часов на заседании Научного совета по присуждению учёных степеней PhD.03/30.12.2019.Fil.60.02 при Андижанском государственном университете (Адрес: 170100, г. Андижан, улица Университетская, дом 129. Тел: 0(374) 223-88-14; факс: 0(374) 223-88-30; e-mail: agsu_info@edu.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Андижанского государственного университета (зарегистрировано за № 82). Адрес: 170100, г. Андижан, улица Университетская, дом 129. Тел: 0(374) 223-88-14.

Автореферат диссертации разослан «29» июня 2021 года
(реестр протокола рассылки № от « » 2021 года.)

Н.М.Улуков
Председатель Научного совета по присуждению учёных степеней, д.ф.н., профессор

Ф.Ф.Усманов
Заместитель секретаря Научного совета по присуждению учёных степеней, д.ф.ф.н. (PhD)

М.Н.Умарходжаев
Председатель Научного семинара при Научном совете по присуждению учёных степеней, д.ф.н., профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования - выявить сходства и различия когнитивных, смысловых и прагматических особенностей феномена градации в английском и узбекском языках.

Объект исследования является категория градации в английском и узбекском языках.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

на основе комплексного подхода изучено явление градации и выявлены его когнитивные и функционально-прагматические особенности;

определены концептуальная сфера градации и ее взаимодействие с другими концептуальными сферами;

систематизировано функционально-семантическое поле, представляющее феномен градации в разных аспектах языка;

выявлены сходства и различия коммуникативных и прагматических функций градации в сравниваемых языках.

Внедрение результатов исследования. Научные результаты, полученные в процессе исследований, связанных с сравнительным исследованием лингвопрагматических особенностей градации английского и узбекского языков, были внедрены следующим образом:

научные результаты, полученные путем сравнения особенностей изменения психолингвистической природы речи средствами градации в языках мира, оценки влияния конкретных аспектов средств градации на формирование речи и ее восприятие, формирование взглядов на уникальные аспекты речевого образования различных лингвокультур были использованы в проекте государственного гранта А-1-39 «Разработка программы создания узбекской прикладной психолингвистики» (Справка Министерства высшего и среднего специального образования № 89-03-4172 от 23 октября 2020 г.);

научные выводы по выявлению концептуальных областей, представляющих феномен градации в английском и узбекском языках и изучению их когнитивной системы и формированию социолингвистической компетентности в разных культурах, в частности, особенностей концептуальных областей, отражающих реальный и ареальный мир были использованы в рамках прикладного проекта 1-06 «Компетентный подход к организации контроля качества подготовки профессиональных переводчиков» (Справка Министерство высшего и среднего специального образования № 89-03-4172 от 23 октября 2020 г.);

аналитические взгляды и теоретические выводы по сравнительному анализу когнитивных и прагматических аспектов градации на английском и узбекском языках были использованы в информационной программе «Новости» и «Онлайн-урок» Андижанской областной телерадиокомпании (Справка телерадиоканала Андижанская областная телерадиокомпания № 277,

от 20 мая 2020 г.). В результате представленные материалы послужили теоретической основой для обогащения содержания радиопередач.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы. Объем составляет 156 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; part I)

1. Makhmudova N.R. The Semantic Structure of the Units Denoting the Feature of Gradation// International Journal of Scientific and Technology Research. – India. Volume 9, ISSUE 03/March 2020. – P. 3735-3737. (№3; Scopus)
2. Makhmudova N.R. Investigating communicative-pragmatic functions of gradation//EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). – India, Volume 5, Issue 5/ 2020. – P. 421-423. (№3; SJIF: 7.001)
3. Makhmudova N.R. Communicative and Pragmatic functions of Gradation associated with the expression of emotion and assessment//International Scientific Journal ISJ Theoretical and Applied Science. – Philadelphia, USA, №04(72)/2019. – P. 287-290. (№5; General Impact Factor: 4)
4. Makhmudova N.R. Category of Gradation. Philosophical and Linguistic aspects // Филология масалалари. Илмий-методик журнал. – Тошкент, 2018. – №1. – Б. 65-69. (10.00.00. №18)
5. Махмудова Н.Р. Градуаллик категориясини тадқиқ этишда концептуал-когнитив ёндашув // Илмий хабарнома. – Андижон: Андижон давлат университети, 2018. –№3. – Б. 95-98. (10.00.00. №11)
6. Махмудова Н.Р. Градациянинг лингвостилистик ва прагматик хусусиятлари // Хорижий филология. Тил. Адабиёт. Таълим. – Самарқанд: Самарқанд давлат чет тиллар институти, 2015. –№4(57) – Б. 76-78. (10.00.00. №10)
7. Махмудова Н.Р. Индикаторы эксплицирующие градацию в узбекском языке: прагматический аспект // Интернаука. – Москва, 2019. –№9 (91). – С. 44-46. (РИНЦ; Google Scholar)
8. Махмудова Н.Р. Турли тизимдаги тилларда градация ходисасининг когнитив хусусиятлари // Международная научная конференция «Современное языкознание, переводоведение и лингводидактика». – Тошкент, NUU, 2018. – С.123-125.
9. Махмудова Н.Р. Прагматическая и когнитивная интерпретация градации в английском и узбекском языке // Актуальные проблемы филологии. Материалы II международной научной конференции. – Краснодар, 2016 – С. 107-108.
10. Махмудова Н. Градуалликнинг категория сифатида ўзига хос жиҳатлари // “Замонавий лексикография, фразеология ва таржимашунослик масалалари” республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2013. – Б. 89-93.

11. Маҳмудова Н. Тилшуносликда градуаллик категориясини тадқиқ этиш тамойиллари // Филология ва тилларни ўқитишнинг долзарб муаммолари мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2020. – Б. 69-73.

II бўлим (II часть; II part)

12. Makhmudova N.R. Conceptual gradation: cognitive aspect // Илмий мунозара: муаммо, ечим ва ютуқ. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент: УзМУ, 2018. – Б. 39-42.

13. Маҳмудова Н.Р. Градациянинг миқдорий даражаланиши жиҳатдан ўрганилиши // Замонавий тилшунослик ва адабиётшуносликнинг долзарб масалалари. Республика II илмий-амалий конференция материаллари. – Фарғона, 2017. – Б. 327-328.

14. Маҳмудова Н. Градуаллик категориясининг кўп босқичли хусусияти // Роман ва Герман тилшунослигининг долзарб масалалари мавзусидаги республика илмий амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2020. – Б. 161.

Босишга рухсат этилди: _____ 2021 йил.

Бичими 60x84 ¹/₁₆, «Times New Roman»

гарнитуроюда рақамли босма усулида босилди.

Шартли босма табоғи 3. Адади: 100. Буюртма: № _____.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,

100197, Тошкент, Интизор кўчаси, 68.

«АКАДЕМИЯ НОШИРЛИК МАРКАЗИ»
Давлат унитар корхонасида чоп этилди.